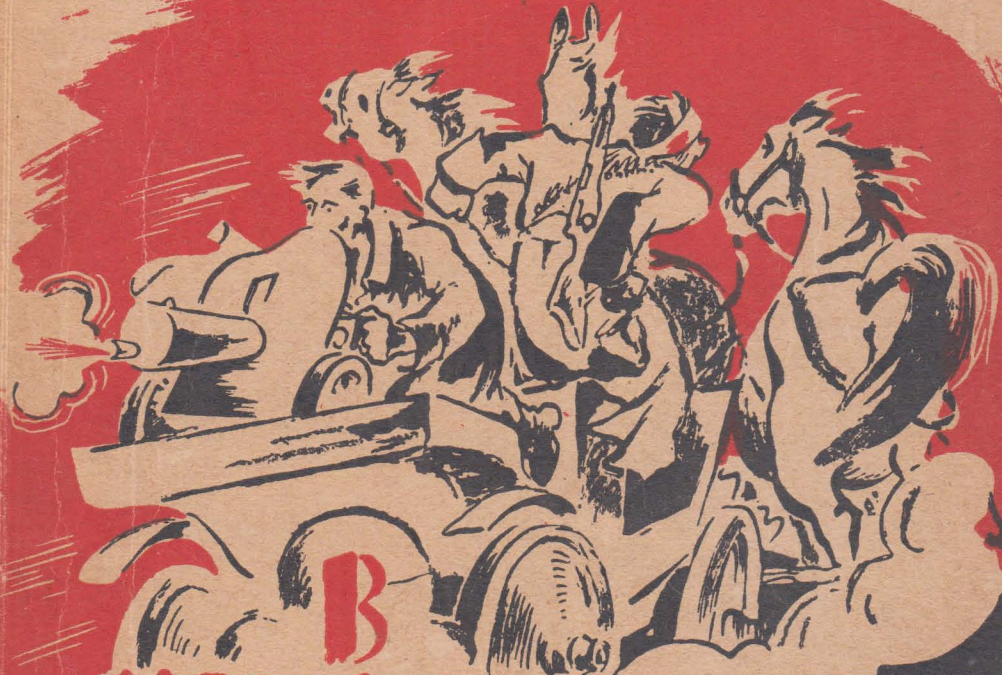

Ю * С Т Е П О В И Й

**В
ХЕРСОНСЬКИХ
СТЕПАХ**

к у л б о т у е а
* 1 9 4 8 *

ЮРКО СТЕПОВИЙ

В Херсонських степах

ПОВІСТЬ

diasporiana.org.ua

«КУЛЬТУРА»

Мюнхен, 1947 року

П Е Р Е Д М О В А

На перипетії визвольної війни, у важливому її етапі в 1917—1920 роках, мали поважний вплив (підсилюючи або гальмуючи наші операції) два фактори: постава й акція повстанчих загонів з їх отаманами і еволюція настроїв населення, зокрема селян. На жаль, ці явища ще й досі не є докладно висвітлені й синтезовані у нашій військово-історичній і мемуарній літературі.

Широко закrojений і цікавий твір Юрка Степового «В херсонських степах» дає багатий і повчальний матеріал для зрозуміння радикальних змін у психіці й поставі нашого селянства на Херсонщині і Катеринославщині — як додатний вислід довготривалої, упертої і жертвенної боротьби української армії і реакції населення на жорстокі окупаційні режими.

У процесі довготривалої боротьби авторитет Головного Отамана С. Петлюри і його героїчного війська значно зростають — свідомі українці шукають у них опору і порятунку, а селянські маси, за директивою штабу С. Петлюри, починають збройно включатися у фронт визвольної боротьби. Провід і організацію повстанчих загонів та координацію їх акцій перебирають патріоти отамани.

Назагал у другій половині 1919 і 1920 років швидко й неухильно поступає наперед творення під одною кермою синтези гармонії бойових чинів української збройно-революційної сили на фронті і у ворожому заплілі.

Одним з маркантних переконуючих прикладів такого корисного взаємоділення армій і повстанців була героїчна епопея «Холодного Яру» Горліс-Горського та його бойового і вірного товарища, Степової Дивізії, під проводом досвідченого вояка, щирого патріота, талановитого провідника, спритного організатора і підпільника, отамана Костя Степового-Блакитного.

Взагалі тісна бойова співпраця української армії з повстанчими відділами значно спричинилась до наших успі-

хів. А єдиний протибольшевицький стратегічний фронт, що створився в 1920 році (Україна, Польща і Врангель) дали спільникам повну перемогу, яку, на жаль, зірвала сепаратним миром Польща. Для ілюстрації наших тверджень подамо відомості про останню фазу нашого збройного змагу на большевицькому фронті: серпень-жовтень 1920 р.

Восени того року дружніми зусиллями союзників зупинено грізну офензиву Червоної Армії, що загналася була аж під Варшаву, і контрастним розбито її на всіх фронтах. Усі чотири армії Тухачевського на центральному відтинку були цілком розтрощені. Частини IV і XV советських армій притиснуто до німецького кордону і було інтерновано. III і XIV армії та Мозирська група розбиті. Поляки захопили 70.000 полонених, 200 гармат і до 1000 кулеметів.

На півдні VI польська і українська армія прямували на Волинь і Поділля. XII і XIV советські армії під їх ударами відкочуються назад. Наше військо переможно наступає. Вже Могилів у наших руках. Бої точаться під Жмеринкою. Ми захопили 11.000 полонених, кілька десятків гармат, 120 кулеметів. До українського війська масово зголошуються резервісти. Армія росте. Повстання спалахнуло на всьому Правобережжі. Назустріч нашому військові з Уманщини, Таращанини, Херсонщини прямують сильні повстанські загони. Вони тиснуть на запілля червоних і ось-ось подадуть нам руку... Троцький дає наказ відводити червоні війська на лівий берег Дніпра. В Таврії Врангель завдає поразки XIII. сов. армії. Він за літні операції захопив до полону 21.000 люда, 106 гармат і 560 кулеметів.

Влада советів була на краю загибелі. Ось як оцінює становище того часу советський начальник штабу південно-західного фронту, колковник генерального штабу Петін, у своїй доповіді на ім'я Реввоенсовету, в якому з дивною мужністю і відтвертістю зазначає: «На фронті повний розвал, в тилу розрухи. Влада советів напередодні загибелі. Тому за всяку ціну негайний мир на одному з фронтів».

Перед Україною відкривалися прозори перспективи. Але... Польща, несподівано, в розпал найбільших успіхів, складає сепаратний, ганебний для України мир. Фінал відомий: большевики, стягнувши свої сили з польського фронту, зокрема армію Будьонного, скидають Врангеля в море. Осамітнена українська армія змушена відійти за Збруч і сісти за дроти у свого «вірного» союзника. Їх провідники в більшості наклали головами. Червоні тоді вже легко розраховуються з повстанцями в запіллі.

На маргінесі вирішальних подій 1920 року яскраво зарисовується роля, вага і значення організованого повстанського руху як сприятливого чинника в нашій боротьбі. Таким цінним чинником, зокрема, була дисциплінована, боєздатна й відважна Степова Дивізія. Низка її блискучих перемог (розгром цілої військової залоги в м. Олександрії, знищення червоної дивізії в м. Херсоні та нечисленних загонів повітових і губерніяльних ЧК на Катеринославщині і Херсонщині, спаралізування основних комунікацій, що пов'язували західній і південний фронти і т. д.) та бойових осягів може служити зразком маневрності й оперативності, зручності її провідників та мужності й войовничої вдачі партизан і потребує окремого вивчення.

Простудіювавши цей твір, перед нами у весь зріст встають незабутні героїчні постаті: головного організатора і керівника славної Степової Дивізії, ще зовсім молодого, але досвідченого отамана Костя Степового-Блакитного; зрівноваженого великого майстра військової штуки, начальника штабу Степової Дивізії, Грицька Гниненка-Вовгури; незмінного побратима Блакитного, твердого і рішучого Михайла Федорченка; відважного командира кінного полку, Ялисея Черевика-Лютого; хороброго і завзятого Андрія Чорновуса-Гнибиди; випробуваного в боях, палкого Чорного Ворона; юного лицаря Сашка Романенка і відважної героїні-патріотки Віри Бабенко.

Назагал твір Юрка Степового «В херсонських степах» є цінним внеском в нашу історичну мемуарну літературу і мусить бути поширений особливо серед нашої молоді та заохотити наші літературні сили до писання подібного роду творів.

ГЕНЕРАЛ М. КАПУСТЯНСЬКИЙ

**«Як не славити злетів орлиних,
Полум'яних, як сонце весни?
Слава, слава Тобі, Україно,
Слава вам, України сини!»**
ОЛЕСЬ СОЛОВЕЙ

I

На межі колишньої Катеринославщини й Херсонщини, в мальовничому вибалку, притулилось невеличке село. Село, як звичайне село на Херсонщині: з біленькими, чепурними хатами в густолистих, розкішних садах, із широкими та просторими вулицями. Хати більше під соломою, і тільки де-не-де хизується якась червоною дахівкою, як у німецьких колоніях, а вже зовсім рідко можна зустрінути хату під бляхою.

Кожна оселя дбайливо огорожена майстерним дерев'яним парканом, подекуди можна зустріти й високі кам'яні мури. Усе тут на кожному кроці свідчило, що живуть у цьому селі пильні, дбайливі господарі.

Посеред села невеличка базарна площа, а на ній, з усіх боків порозтикані, кілька кам'яних крамниць.

Поблизу базару ще недавно стояла похила, старенька хатина, десь іще в минулому столітті поставлена, але вкритата, видно, свіжо зовсім новою бляхою. І якось мимоволі нагадувала вона собою старенького, підтоптаного дідуся в новому, елегантському кашкеті... На подвір'ї цієї оселі було ще кілька господарських будівель, у кутку — криниця з високим старовинним журавлем, який, певно, пережив не одно покоління господарів цієї оселі. А все інше в цьому подвір'ї нічим не відрізнялось від усіх осель цього звичайного херсонського села.

Але сьогодні тут тільки купи перегнилого попелу та сумний кістяк згарища на місці колишньої людської оселі примушують прохожого зупинитися й задуматись:

— Може господарі двору цього були конокрадами чи взагалі злодіями, що ото їх спалено й отак поплюндровано?

Та коли ви запитаете про те якусь перехожу бабусю, вона візьме вас довірочно за руку, проведе кількадесят кроків убік від площі, підведе до цвинтаря, покаже, осторонь від інших могил, самотнього кленового хреста над звичайною могилкою і тремтливим голосом скаже:

— Оце через нього все й сталося, чоловіче...

А ви наблизитесь до самотньої могилки і прочитаете ви-карбоване на хресті:

ТУТ СПОЧИВАЄ ПРАХ К. Ю. БЛАКИТНОГО.
НАРОДИВСЯ 1897 р., ПОМЕР 1921 р.

І тоді ви знатимете, що саме в тій оселі, тепер сплюндрованій, народився й жив той, хто так нещадно громив червоних окупантів у тисяча дев'ятсот двадцятomu році, хто життя своє цілком віддав своїй, гаряче любленій, Рідній Землі — отаман Кость Блакитний...

II

Змалку він нічим не відрізнявся від іншої сільської дітвори, хіба лише був трохи задирикуватіший. Нераз сусідки приходили до його матері й нарікали, що ось Костя хлопцеві носа розбив, того каменюкою почастиував, того ще якось там скривдив... Вечорами на вигоні, де збиралася дітвора череду виглядати, завжди гралося в війни, і Костя тут — неодмінно за командира.

Так проходило його дитинство. А коли пішов до школи, відразу різко змінився хлопець. Зовсім перестав бавитися з дітворою, а все більше сидів — коли не за лекціями, то за читанням дитячих книжок. Тільки зрідка неділями чи в свята ще грав із хлопцями на могилках у гилок чи в гордка.

У школі виявилися в Костя незвичайні здібності до математики. Вчителі дуже тішилися успіхами хлопця й часто казали батькові, що він щасливий, маючи такого сина. Радили вчити його далі. Батько, в таких випадках, задоволено посміхався, пишаючись сином. І сам докладав усіх зусиль, щоб дати дітям добру освіту.

Коли Костя став учнем двоклясової школи, дуже захопило його читання українських книжок. Любив читати

Грінченка, Кащенко і взагалі все, що тільки міг дістати з рідної літератури. Особливо захоплювали Костя патріотичні історичні повісті Кащенко, а героїка боротьби українського народу за волю і правду лишала в душі юнака глибокі сліди. Так зачитувався Кащенко, що часто з книжкою в руках і засинав.

Так минали, скрашувані переживаннями героїв історичних повістей, безрадісно-сірі будні смаглявого юнака в глухому херсонському селі. Непомітно промайнули, прошуміли школярські роки, роки безжурні, безтурботні і повні припадних, рожевих і багатонадійних мрій...

Юнак і не помітив, як переступив у зовсім новий світ: він став студентом механіко-технічного інституту.

Десь далеко позаду лишилася мрійна, романтична сільська тиша з її квітчастими, розкішними садками, з пахучими квітниками, з пишними червоними трояндами. Їх заступив гуркіт заводських моторів, скрегіт і дзенькіт трамваїв, безнастанні вигуки авт індустріального міста.

І здавалося все це спочатку селякові новим та незрозумілим, часом болізно озивалася в серці туга за рідним, тихим селом, але поволі звик до гамірливого міста і став почувати й тут себе, як дома. Веселе студентське товариство, забави, театри поволі втягали його в це нове життя.

Кость учився й розважався. В інституті заклали гурток молоді, назвали його ім'ям славетного заутка на Дніпрі — «Кодак», і там зачитувалися історичними повістями, виголошували реферати з минулого України, і душею цього гуртка стає смаглявий юнак із Херсонщини — Кость. Тепер його ще більше чарує романтика минулого його народу. Майбутній отаман Блакитний готує й виголошує запальні реферати про Богдана Хмельницького, про славетного Івана Мазепу, про незабутнього лицаря українського — полковника Кричевського. Він добрий промовець. Його палкі виступи полонять молоді. І навколо Костя міцно гуртуються надійні патріоти своєї рідної землі, всі вони палахкотять полум'ям боротьби за вільне життя для свого народу, так довго кривдженого, так жорстоко гнобленого...

В рідному селі на вакаціях Кость зустрічається з землячкою Вірою. Вона вчиться в гімназії. Довгими літніми вечорами блукають вони запашними алеями Кочубеївського парку, годинами просиджують під кучерявими вербами панського ставка. І говорять, і не наговоряться. І вслухаються в чарівні мелодії вечірніх співів на селі. Милуються тихими, дзеркалистими, непроникливими водами замріяного ставка.

В святкові дні вже зранку вирушають на неозорі сінокоси біля Жовтих Вод, а їм привітно посміхаються сором'язливі волошки з обніжків, пишними голівками кивають червоні маки поруч, і низько схиляються, з глибокою пошаною, понурі куці сокирок.

Утомившись блуканням, молодята сідали десь на могилі, порослій пахучим чебрецем, і тоді Кость розповідав... Не все ж про кохання та милування — і на те був свій час, — розповідав і те, що випирало з молодих грудей юнака-патріота. Якось сама собою сходила мова на минуле, звідти виринали, викликані буйною уявою хлопця, непохитні лицарі-борці за волю України, і він змальовував дівчині справді чарівні портрети хороброго полковника Кричевського, славного гетьмана Богдана і згадував добрим словом... полохливого молодого графа Потоцького.

Віра слухала уважно. Видно, в її молоду душу глибоко западали так і за таких обставин викладані лекції про славу минувшину рідного краю, а її увага ще більше захочувала юнака розповідати...

Так минали Костеві неповторні дні щасливої юности, першого, невиразно-ніжного кохання і солодких, привабливих мрій...

III

Але незабаром підкрався лиховісний тисяча дев'ятсот чотирнадцятий. Десь у Сараєві пролунав постріл, що став сигналом світової завірюхи. В газеті «Южная Копейка» появилася передова:

«Осени себя крестным знамением, русский народ! Волей судеб истории ты призван стать в центре исторически небывалых событий... Божию милостью Мы, Николай Второй, Император Всероссийский, царь Польский, великий князь Финляндский и прочая, и прочая, и прочая, повелеваем всем нашим верноподданным стать на защиту Веры, Царя и всеми нами горячо любимого Отечества...»

Дощем полилися нудні патріотичні промови, що закликали боронити віру, царя й батьківщину. Український селянин ліниво чухав потилицю і йшов на поклик до прийому, затягаючи сумну, мінорну пісню:

«Подай, мамо, стакан рому,
Бо я іду до прийому...
А в прийомі скляні двері,
Там сиділи ахвіцери...»

Так почалася та перша світова бійня, яка захопила в своє коло мільйони ні в чому неповинних людей і за яку так дорого заплатив український селянин у Карпатах і під Перемишлем...

IV

У Віри на все її життя залишився в пам'яті тяжкий січневий день тисяча дев'ятсот п'ятнадцятого року. Тоді на сусідському подвір'ї стояла запряжена тачанка, а в неї сідав чорнявий студент механіко-технічного інституту.

Біля тачанки стояла зажурена мати, дві Костеві сестри слізьми заливалися, найменша — більше стурбована видо-вищем, ніж самою подією збентежена — горнулася до Віри, і сама Віра напружувала всі сили, щоб не заплакати — чогось соромилася сліз на людях. Та коли рушили, нарешті, коні, не витримала й вона — впала в обійми одній сестрі, тулилася до її грудей і зайшлася ї собі гіркими сльозами.

Його виряджали на фронт. Романтично настроєний, юнак ішов на війну добровольцем.

Він попав на турецький фронт. Біля двох років безперестанних боїв, коли сотні разів смерть заглядала в вічі, були належно нагороджені: під кінець тисяча дев'ятсот шіснадцятого року на грудях молодого солдата, що в нього ще ледве тільки вуса прорізувалися, блищало два Георгієвські хрести за відвагу. Вирядили його до офіцерської школи на Кавказі, в Горі. І в січні тисяча дев'ятсот сімнадцятого приїхав додому у відпустку стрункий, змужнілий в боях, молодий підпоручник.

У відпустці дуже нудьгував. Скаржився, що не має товариства. Вечори просиджував у Віри, а цілими днями читав.

І по двох тижнях відпустки родина виряджала підпоручника на західний фронт. Мати, сестри й Віра гірко плакали. Батько стояв посеред хати тяжко зажурений, мовчазний. Служниця виносила речі надвір. Там уже стояли проти дверей запряжені санки. По хаті метушилися безладно три хлопчачки, не розуміючи, чого мама й дівчата плачуть. Середущий Юрко, присівши на долівці, бавився братовими острогами, допитувався:

— Коли ж ти, Костю, мені привезеш такі шпори?...

Підпоручник заспокоював матір і сестер і навіть не помічав малого брата, не чув його настирливих питань.

Нарешті всі вийшли надвір. Батько з Костем сіли в сан-

ки. Коні рвучко рушили з місця. І аж доки санки не сховалися за мостом, під ворітьми стояла мати з дочками і витирали сльози.

V

Знову фронт. Безперестанний гуркіт тридюймовок, ритмічне цокотання кулеметів, рушничні сальви, крики «ура!» — все знов нагадало підпоручникові ту саму симфонію, яку він майже два роки слухав на турецькому фронті. Але ворог тепер був страшніший за турка, та й становище у Костя інше. Там же він був звичайним солдатом, а тепер уже ротний. Більше турбот, більше відповідальности...

Кілька місяців проминуло в жорстоких боях проти німців, потім — березнева революція, заклик Керенського утворювати ударні загони добровольців. Кость залишив нове фронтове товариство і подався до ударних загонів. Ще кілька місяців боїв, і несподівано:

— «Мір хіжінам, война дворцам!» — пролунали привабливі для темної солдатської маси кличі з Петрограду.

І почалася розправа збаламучених большевиками солдатів з офіцерами. Почалися вигуки солдатської маси:

— Їм добре воювати, вони (офіцери) каклети їдять, а ми воші годуємо! Далой, довольно, ліворуція!

Але майбутнього отамана степовиків Костя поминула ця чаша гірка. Дружне ставлення поручника до підлеглих, його людське поводження з солдатами за час бойової служби врятувало йому життя. Віддані своєму ротному, солдати приховують його в підводі під скотячі шкіри і спроваджують за сотню кілометрів від фронту, в безпечні місця.

Кілька місяців Кость тримається в запіллі, а вже в тисяча дев'ясот вісімнадцятому бачимо його командиром полку в військах Головного Отамана Симона Петлюри.

Блакитний із своїм полком бере на себе найбільший тягар із підготуванням і здійсненням повстання проти німецького окупанта в Білій Церкві. Потім перший вступає в столицю України — Київ, після звільнення його від окупанта, а пізніше бореться з большевицькими бандами, що сунуть на Київ.

Більше року нерівної боротьби проти большевизму знесилили невтомного борця і примусили податися в запілля большевицької окупації, щоб готуватися до нового повстання в тисяча дев'ясот двадцятому.

А тоді, як виснажені тяжкою боротьбою українські війська відійшли за Збруч, Блакитний, на наказ Головного Отамана, залишився на рідних землях — далі боротися проти запеклого ворога його батьківщини — червоної Москви.

VI

Ішов тривожний, у димах і пожарищах, тисяча дев'ятсот двадцятий рік. Із півдня на червоні полчища натискав Врангель. На заході війська Української Народньої Республіки, разом із поляками, переможно посувалися на Київ. У запіллі одчайдушні загони «батька» Махна не давали червоним спокою.

А большевицькі окупанти скаженіли, розсилаючи безліч агентів із наказом Леніна: «изъять у крестьян хлебные излишки».

Так, принаймні, стояло в наказі — про людське око. Насправді це був звичайний грабунок українського села. Мов та галич голодна, вкрили Україну незчисленні продовольчі загони з комісарами, які відбирали у селян чисто все збіжжя — під мітлу. Підтримані військовими загонами, комнезаможники запопадливо вимітали людські засіки, вантажили на підводи, везли до ближчої станції, а звідти на потяг і — до Москви.

Село глухо клекотіло. Люди тихцем перепитували одне одного — чи встигнуть червоні грабіжники і новий урожай забрати, бо нібито Врангель підходить уже до Апостолової, а поляки — під Києвом.

Такі поголоски блискавично розлітались по селах і вселяли в людей надію на порятунок. Села жвавішали, настрої підвищувалися, жевріла й розгорялася надія. Особливо помітне було пожвавлення в селі Костя Блакитного. Тепер його хата стала справжнім штабом великого військового з'єднання. Часто до нього з'являлись якісь невідомі, щільно зачинившись у хаті, довго з ним розмовляли, а ввечері під'їздила підвода, забирала відвідувача і везла кудись у невідоме.

Серед тих одвідувачів особливо вирізнялась шляхетно-ніжна постать молодого Вовгури — колишнього студента лісового інституту, потім кавалерійського поручника царської армії, а пізніше — полковника Гайдамацького Полку української армії Симона Петлюри. В час одвідин Блакитного він посідав поважний советський пост — був головою Жовтінського волосного виконавчого комітету. Але що робив поза своєю офіційною посадою — про те знали хіба німі стіни хати Блакитного, де він бував тоді дуже частим гостем

(мабуть, не дарма пізніше став начальником штабу дивізії степовиків, про що буде ще мова далі).

Часом у довірочних розмовах двох німі стіни чули короткі, уривчаті слова:

— На Єлисаветградщині Гнибіда охопить волості... Південніше Федорченко опанує Софіївську, Фризандорфську, Іванів-Казанку, Широке... На цьому тижні приїде від Головного Отамана Віра... З заходу вістки добрі... А якщо Тютюнникові пощастить зайти глибоко в запілля, це дуже підбадьорить селян: вони побачать, що ми не самі, і ми на цьому виграємо...

Тиху розмову уриває різкий стукіт у віконницю. Розмовці затакують віддих. Розчиняються двері, і до кімнати вихром улітає дев'ятнадцятирічна вчителька. На щоках у неї грають рум'яніці, рожеві уста цвітуть веселою усмішкою. Вона підбігає до Блакитного, дружньо плече його по плечі, потім — до Вовгури:

— Радісна новина, друзі! Ой, як же я бігла!...

— А що сталося?

— Цю ніч Віра була в Петровій, — не переводячи віддиху, щебетала дівчина, — записку передала... Ось!

І, витягнувши поспіхом із-за обшлага зім'ятий клаптик паперу, рвучко простягла його Блакитному, а сама аж тоді, наче з почуття виконаного важливого обов'язку, легко віддихнула.

— «Повернулася благополучно. Все гаразд. Завтра о десятій у Павла Лаврентійовича. Слава Україні! Віра», — прочитав Блакитний, одну мить подумав, а тоді бо Вовгури:

— Отже, Грицю, все даліше залежатиме від того, що привезла Віра від штабу Головного Отамана, а тепер, — він підійшов ближче до друга і, беручи його ніжно за плече, продовжував: — Сідай, друже, до столу та щось перекусимо. Галько, — гукнув до служниці, — скажи там мамі, щоб дали нам чогось попоїсти.

В кухні забражчав посуд, і за кілька хвилин стіл уже був накритий.

Вечеря, пересипувана дружньою розмовою, затяглася. Уже півні давно проспівали дванадцятку, почали вже зрідка перегукуватися й світанкові, коли друзі, міцно потиснувши один одному руки, нарешті розлучилися.

Село спало. Тиша. Лише підрізи пасажирських санок постукували по сніговій шосі, порушуючи передранішню напорошену тишу. Десь на Волошинівці тоскно завивав дядьків Борисів Сірко, виводячи нудну зимову мелодію, а на Синіх Горах півні перегукувалися сонними голосами,

ніби намагалися один одного перекричати. Фарбовані на червоне санки, з розцяцькованими на задку фігурками, все мчали і мчали вперед. Вороні орловські рисаки лунко кресали гострими шипами підків мерзлу дорогу. То голова Жовтянського волвиконкому поспішав на ранок до волости, щоби вчасно почати свій урядовий день.

Блакитний у ліжку ще довго думав про те, що за нові інструкції дістане він завтра від Головного, про Віру, що повернулася й цього разу щасливо з небезпечної подорожі, — одчайдушна дівчина! — мріяв про неозорі херсонські степи, якими він — ось тільки зазеленіє — поведе, може, тисячі й тисячі нащадків Хмельницького до бою з червоним напасником, мріяв, що, може, поверне славу і волю своєму знедоленому Краєві...

Та, нарешті, й він заснув міцним козацьким сном, стомлений думами, наче по страшній, нерівній битві з численно-незліченим ворогом...

Уже чути було, як у сінях Галька брязкала відрами, лаштуючись корів доїти, як мати свиням виносила, як старий батько біля криниці напував худобу.

Аж тоді Блакитний схопився з ліжка, поспішаючи, щоб на десяту бути у Павла Лаврентійовича, де його чекала з новими вістками Віра...

VII

Недалеко за селом, на мальовничій горбовині, потопав у рясних вишневих садках маленький присілок Сині Гори. Тут жив Павло Лаврентійович. У долині, на рівнині, великий сад, що звався Сирітським, а догори вужем потяглася глибока балка, на кілька кілометрів, що закінчувалася двома відлогими ріжками, порослими колючим терном та сріблисто-білою маслиною. Цей присілок був затишним сільським куточком: стрункі, білі хатки вишикувалися в ряд, ніби дбайливо розставлені сірникові коробочки, попритулявшися під обривистими скелями. По дворах тепер вешталися господарі, ладнаючи приладдя на весну. Все в цьому присілку було звичайне, буденне. Тільки в хаті Павла Лаврентійовича було сьогодні якомсь по-святковому урочисто.

Мати прицицькувала на дітей, щоб не галасували, бо на печі спить чужа тітка дуже стомлена з дороги — їй треба відпочити. А «тітка» тим часом, скрутившись клубочком, ніжно висиплялася під теплою ковдрою — давно вже вона так солодко не спала. Майже місяць важкої, ризикованої дороги на захід і назад. Потяги переповнені, всюди бруд,

хворі, собачий холод, залізнична ЧК, перевірка документів, крик, гамір, неймовірний, безугавний галас — ще й досі все це дзвенить в ушах.

І ось тепер, після тих тяжких скитань, Віра знов на знайомій печі у дядька Павла. Їй снились тепер неприємні пригоди ризикованої подорожі, але часом сонне обличчя опромінювала лагідна посмішка задоволення щасливим поворотом.

Блакитний постукав і зайшов у хату. Як завжди, з теплою усмішкою, потиснув господині руку, спитав:

— А де ж Павло Лаврентійович? Усе хазяйнує — багатства думає наживати? Не радив би я в наш тривожний час про це дбати. Краще б він готувався до весняних «жнив», — зробив притиск на цьому слові, — бо тільки зазеленіє, так і почнемо...

Господиня тепло посміхнулась на зауваження гостя, але не встигла нічого відповісти, бо до Блакитного підбігла шостирічна дівчинка господарів і писклявим голосом завила:

— Дядю Костя, а в нас хтось є!

— А хто ж у вас є, дочко? — перепитав Блакитний.

— Тітка Віра, — показала дівчинка на піч рукою.

В цей час на печі розсунулась квітчаста завіска і з-за неї показалося бліде, перемучене, але таке ніжне й дороге обличчя Віри. Її великі сірі очі обрамляли ледве помітні синці від багатьох безсонних ночей. Мило усміхаючись, Віра простягла Блакитному руку. Потиснувши її, він сказав:

— Ну, Віро, вітаю з щасливим поворотом!

— Дуже й дуже дякую, — відповів оксамитний альт Віри.

Тепер вона скочила з печі й почала приводити себе до порядку. В цей час господиня готувала до столу сніданок.

І за кілька хвилин Віра бадьоро-свіжа, як польова квітка, сиділа за столом і смакувала пахучу яєшню на свіжому маслі.

Господиня з дівчинкою вийшла з хати, і друзі лишилися насамоті. Тоді Віра дістала з чобота якийсь папір, ще інший — із ковніра блюзки, вони поскилялись над тими паперами й могою на столі і почали ділову мову.

Блакитного непокоїв Єлисаветградський повіт:

— Мабуть, Коляда не зможе охопити всіх волостей Єлисаветградщини, — мало там вишколених командирів... Віра підказала:

— Можна додати йому на допомогу Лютого або Тишаніна...

— Ех, Віро! — урвав Блакитний, — мало ти, як бачу,

знаєш Тишаніна. З нього справді добрий командир, хоробрий рубака, але якраз це не все. Найважливіше тепер, щоб люди зрозуміли, про що йдеться. Тут же не тільки продрозверстка — це тимчасове, а головне, щоб усі знали, до чого ми прагнемо. Нам треба волі, нам треба визволення від наїзника, нам треба, нарешті, відчути себе повними господарями у власній хаті, у своїй, ні від кого незалежній, державі. Треба, щоб народ знав, що в цю тяжку хвилину ми покликані йти шляхом славних предків-лицарів Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Михайла Кричевського... У наших околицях тут Жовті Води, Савур-могила — свідки колишньої нашої волі і слави... От і з цього й треба починати нашу пропаганду... Треба, щоб усі, кого ми покличемо за собою, знали, що саме ось тут славний Богдан громив тодішніх наїзників — військо Потоцького, що тут хоробрий полковник Кричевський стинав голови чваньковитим ворогам із заходу, і що тепер — кілька сот літ по тому — на нас покладає історична доля велику роботу — боротися з ще запеклішим ворогом із сходу і півночі. Людям треба казати про це коротко і зрозуміло. Треба на ділі показувати селянам, що несе їм червона Москва, розповідати, скільки вони добра нашого, кривавиці людської випомпують продрозверсткою, скільки і де забрали, скільки в смердючих льохах чрезвычайок помордували людей наших — закладників... І коли всі ці жахи дійдуть до людської свідомості — народ буде з нами, і на весну ми будемо готові до справді всенароднього повстання проти гнобителів...

Віра засиділася з Блакитним у таких розмовах до самого вечора. А коли над селом залягав сірий присмерк зимової ночі, Блакитний повертався додому з головою, обтяженою натовпом думок і широких плянів, які покладав на нього Головний Отаман із заходу.

Ішов вулицями присілку, оповитими сірим туманом, і так заглибився з думки, що не бачив нічого — не помічав навіть гамірливої юрби дітвори, що спускалася на санках з Коротенкової кручі, пустуючи і збиваючи з ніг перехожих.

Вулицями поспішало багато хлопців і дівчат, прямуючи на досвітки. Над селом виснув невагомний вечірній гамір. Десь із Дугнистівки долітали протяжні звуки «дворядки», а за нею парубоцькі й дівчачі голоси затягали:

«Всі тучки, тучки понависли,
А з моря впав туман...
Скажи, чого задумавсь,
Скажи, наш отаман!...»

А верби на мосту старими бабусями сумно поскиляли голе віття до криги і так само глибоко задумались, ніби співчували тому, що саме тепер повз них проходив, глибоко задуманий. Зверху ліньки спадали лапаті сніжинки, заповнюючи слід Блакитного. Поважно виглядав з-поза осокара ріжок холодного місяця. А за селом глухо шуміли столітні дуби Кочубеївського парку.

Блакитний підійшов до хвіртки високих воріт і натиснув на клямку. Хвіртка тужливо заскрипіла і подалася, сховавши за собою засніжену постать. На порозі хати назустріч Блакитному кинувся старий Руслан, радісно метляючи хвостом. З нестямки кинувся господареві на груди, конче намагаючись лизнути його в саме обличчя.

В хаті Блакитного зустріла мати лагідним:

— Зараз будеш вечеряти, сину, чи пізніше?

— Хай трохи пізніше.

Сів до столу, закурив і попросив матір:

— Коли б ви, мамо, послали Гальку по дядька Юхима, — дуже мені його треба зараз побачити.

— Добре, сину, зараз пошлю. — І вийшла з хати.

Незабаром з'явився дядько Юхим.

— А я вже зовсім мостився спати, — сказав після перших слів привітання.

— Та я бачу, що ви вже й роззуті, але вибачте, маю невідкладне діло, — винувато відказав Блакитний.

— Та то нічого, раз — невідкладне, то треба, небоже, нічого не вдієш...

— Бачите, дядьку Юхиме, мені треба, щоб завтра вдома до мене прийшли Федот і Марко... А це ж ви тільки можете їм переказати, — просив Блакитний.

— Гарзд, буде зроблене! — по-військовому відрубав дядько Юхим, бо не дарма ж він колись був вахмістром у третьому «Його Величності Государя Імператора» полку, чим завжди пишався під чаркою.

Попросив закурити на дорогу і попрощався.

І другого дня, ще й на світ не благословилося, як у хаті Блакитного сиділо двоє кремезних селян і записували умовним шифром, кого саме треба викликати на нараду провідників повітів і волостей, скликувану десь на початок березня.

Вирядивши посланців до повітів, Блакитний знову занурився в підготовчу роботу. Він цілі дні й довгими вечорами все сидів та писав, переписував, закреслював і знову писав... Дратувався, коли його відривали від роботи. Вза-

галі був помітно знервований, подразливий. Мати часто казала йому про це, але синок і слухати нічого не хотів.

Вечорами заходили якісь незнайомі і знайомі люди, були між ними й тутешні селяни, і приїжджі. З кожним говорив, вислухував їх, давав доручення і знову залишався сам, і знову писав і писав...

VIII

Повіяв теплий південний вітерець. У повітрі запахло березнем. По буграх зачорніла земля. Долинами й байраками побігли прудкі струмки. Річки поволі скидали з себе кайдани. Все прокидалося від довгого зимового сну. Ось уже й ранні пташки гамірливо закружляли в туманній блакиті весняного неба. Заспівали по кутках вечорами хлопці й дівчата веселих пісень.

На Синіх Горах, як і всюди в селі, відбувалась буденна господарська праця: люди витягали з-під повіток заіржавлені ліновські борони, скріпляли гвинтами почорнілі підвалки біля плугів, мастили нікельовані полицьки, викочували з-під закатів і складали вози.

Тільки в хаті Павла Лаврентійовича було інакше, ніж скрізь. Там було особливе якість поживлення. Сьогодні мали з'їхатися туди щось із п'ятнадцять провідників повітів і волостей на нараду. Дві половини хати зовсім звільнено для гостей, господарі самі розмістилися в третій — в хатині.

— Нічого, стара, треба трохи потіснитись — он же які люди з'їдуться, — потішав Павло Лаврентійович жінку, хоч вона й зовсім не думала з того журитися, — уже Кость Юрович щось непогане для нашого брата надумав, а ми ж йому віримо... Якщо вже він не врятує нас від цього советського лиха, то тоді хоч живцем у землю лягай — замучать, чортові недовірки! — сумовито закінчив господар.

— А таки замучать — провітку того не видно, — погодилась жінка.

— Та ще ми всього й не знаємо, що витворяють ті нелюди на нашій землі, — говорив згодом Павло Лаврентійович, — он і сьогодні — чула вже, що розказував один — босий і в самій сорочці прибіг аж із Таращанки...

— Боже мій! — босий по такому снігу?! — вражена самою подією і забуваючи про чоловікове запитання, жажнулась господина.

— А як не чула, то послухай, — продовжував Павло Лаврентійович. — Приїхав до них у суботу з Кривого Рогу

загін Животовського та й наклав на село дві тисячі пудів зерна, п'ять тисяч яець, дві тисячі курей, гусей і ще багато дечого. А щоб усе це було вчасно їм здане, взяли сорок чоловіка людей у закладники і сказали — не здасте за два дні, всіх закладників розстріляємо... Важко довелося людям. Почали стягати — все, хто що тільки мав, але за два дні не зібрали й половини, бо не було... Тоді животовці відразу десяткох закладників прилюдно розстріляли, а потім оточили село й почали від хати до хати забирати всіх чоловіків. Цього, що прибіг, теж забрали і вкинули в якийсь льох, де їх було вже, як оселедців, набито. А коли під світанок п'яні вартові поснули, він роздягся до білизни, щоб не так на снігу видно, та й прибіг оце аж сюди. Тепер він у Трембача, на Дугнистівці — видихає ту свою вимушену подорож, сердега...

— Боже ж ти мій, Боже! — сплеснула руками жінка, — а що ж вони, іроди, з тими...

Вона не договорила, бо надворі загавкав собака, і господар пішов із хати.

Біля хвіртки стояв якийсь незнайомий, привітався, спитав:

— Чи це Інгул, добродію?

— Так; так, — привітно закивав господар, — заходьте до хати.

То було умовлене слово, а відвідувач — той самий Коляда, провідник Єлисаветградщини. Мав, може, десь під тридцять років, з фаху був лікарем. Присівши на ослоні, оглянув хату, спитав:

— Чи дозволите в хаті закурити, пане господарю?

— О, будь ласка, ми диму не боїмося, бо я й сам і не дихну без курива, — запобігливо відповів Павло Лаврентійович, а сам кинувся до запічку, дістав і поставив перед гостем підрешіток із пахучим свіжим росляком і заяложеною газетою «Русское Слово».

— Дуже дякую, — дістаючи з кишені величезного кисета з жовтою бахромою, відказав гість і почав крутити цигарку.

Потім вони розмовляли про всякі буденні речі. Коляда розпитував про господарські справи, питав, як почувуються селяни, як із ними поводитьсь тутешнє начальство й ті, що приїздять із повіту, тощо.

Їхню розмову урвав прихід Федорченка — другого провідника Херсонщини. Господар запросив і нового гостя сідати.

В постаті Федорченка відразу можна було впізнати офіцера царської армії: вітаючись, він чітко клацнув за-каблуками і майстерно віддав по-військовому честь. Капітан Федорченко був кремезний чоловік, виглядав імпозантно. Очі, як стиглий терен, у його глибоких очних западинах бігали проворно. Брови завжди суворо насуплені. Мова уривчаста, переконлива. В кожному його слові почувався наказ старого бойовика, що не раз побував під ворожим огнем на турецькому фронті, а пізніше не одну німецьку дивізію роззброїв на Катеринославщині. З військом Української Народньої Республіки відступав аж до Збруча, а там залишився в якомусь селі, переодягся й повернувся до рідних херсонських степів, бо того вимагав рідний край, вимагала нова боротьба проти другого окупанта. Пішов тут у запілля...

Так один по одному сходились до хати Павла Лаврентійовича провідники повітів і волостей — бойові друзі Блакитного, з якими він не один рік повоював проти червоного окупанта, що нищив українські села, катував і замордовував братів по льохах ЧК і плюндрував дорогу Батьківщину.

І коли вже хата вщерть наповнилась людьми, на порозі з'явився й Блакитний. Він прийшов удвох із найближчим своїм другом Вовгурою.

— Слава Україні! — привітались обидва до гостей.

— Слава! — відповіли друзі.

А за кілька хвилин, коли в хаті, на запрошення Блакитного, запанувала тиша, вони почали нараду. За столом сидів Блакитний, праворуч — Вовгура, ліворуч — Федорченко. Нарату почав Блакитний. Його промова була довга й палка. Було у ній всього: і про нестерпне теперішнє, і про славне минуле, а найбільше — про те, що і як робити далі, щоб позбутися червоного прокляття, що напосілося на українські землі, як ще ніколи в історії. Він виклав перед присутніми довго в самотині обмірковуваний плян всенароднього повстання проти московського наїзника, переказав, що Головний Отаман великі надії покладає на весну цього року і на нас, отже треба підняти все селянство на останній і рішучий бій, що вирішить долю нашої Батьківщини на багато поколінь.

Далі промовляв Федорченко. В кожному слові його мови чулася людина незламної волі й залізної вдачі, людина, що все своє життя присвятила боротьбі. Та коли він змальовував картини кривд, які чинили народові советські за-

гарбники, і він не витримував: спазми стискали йому горло, на очі наверталися сльози.

— Не забуваймо про меч, гострімо ножі, щоб гідно відплатити ворогові за кривди й наругу над нашими земляками, закатованими проклятою чекою! — закінчив свою промову Федорченко.

Потім слово взяв Тишанін. Він нетерпеливився. Вимагав негайно починати, бо поки там до весни, то ще багато води витече з Дніпра, становище може багато разів змінитися, а ми собі тут дебатовати будемо, — вже сердився Тишанін.

Його слухали поблажливо. Вже дехто й усміхатись почав на його запал. Усі знали, що з нього порядний чоловіча, але от... трохи махнівської анархії, зверхбойовничости в крові в людині: йому аби рубати, а що буде потім — над цим він ніколи не задумувався.

Під кінець він так розпалився, що вже став по столу грюкати кулаком, вигукувати бойові, войовничі гасла. Але друзі його притишили:

— Чекай, Васю, не лізь поперед батька в пекло, нехай ще хтось поговорить, а тоді й воювати будемо, — лагідно взяв його за руку Гнибіда.

Всі на те засміялися. Тишанін не образився. Він сів, вилетер хусткою спітніле обличчя, і воно йому розплилося в глибокому задоволенні:

— От утяв, — думав сам собі, — нехай з них хто отак от скаже, як я, — і з великим самовдоволенням закурив товсту цигарку.

Далі говорив Коляда. Розказав про велику роботу, зроблену на Єлисаветградщині: там уже в кожному селі є повстанський осередок, готовий на перший поклик виступити. Придбано і зброї досить — від червоних та махнівців. Але на цьому ми не заспокоїлись. Працюємо і будемо працювати далі.

Говорили за порядком з усіх повітів. Кожен додавав щось своє, чого не мали чи не знали інші.

Підсумки всіх виступів підводив Вовгура. Звернув особливу увагу на досвід Коляди, що відбув у себе перевишкіл старшин.

— Старшин у нас мало, а вони якраз, як ніхто інший, вирішують справу боїв.

Вовгура кожну фразу не вимовляв, а ніби відрубав. І вони переконували. По його промові нічого було заперечувати. Знати було, що з нього справді глибоко-досвідчений знавець воєнних справ.

Наприкінці знов промовляв Блакитний.

— Ми ще в 1918-19 роках не раз показали себе безстрашними вояками й хоробрими козаками. Показали, як треба віддано служити своєму народові. Ми не зрадили його і в найкритичнішу хвилину. Коли наші знеможені частини залишали останній закуток рідної землі й відходили за Збруч, ми, на наказ Головного Отамана, залишилися в запіллі ворожої окупації, бо того вимагала Батьківщина. Слухаючи ваші повідомлення, я почував себе щасливим, що ви міцно тримаєте в несхибних руках жовто блакитний прапор — символ нашої волі і незалежності. Під такими, простріляними ворожими кулями, прапорами ми пройшли в тисяча дев'ятсот вісімнадцятому крізь вогні й бурі під Києвом, ми скропили їх своєю й ворожою кров'ю в Білій Церкві, слава наших прапорів не померхне в віках поколінь... Так давайте ж і далі їх нести так, як це було досі! Слава і вічна пам'ять героям, що склали свої буйні голови за наше найдорожче — за нашу Самостійну, Незалежну Державу!

Присутні встали і хвилинною мовчанкою вшанували пам'ять полеглих друзів.

Нарада закінчилась, але ніхто ще не розходився. Блакитний і Вовгура ще розмовляли з кожним насамоті — Блакитний знайомив з інструкціями від Головного Отамана, а Вовгура — з таємними організаційними справами.

А коли скінчилося й це, розійшлися.

IX

По землі стелився м'який зелений килим. Деревя почали вдягатися в розкішні весняні шати. Задзвеніли в небесній блакиті жайворонки. На всі голоси загомоніли ліси і діброви. І в душі селянина щебетливим птахом заспівала радість приходу найдорожчої пори року — весни.

Але для більшості людей та радість була щільно переплетена з тугою. Які страшні контрасти! Природа прокидається до життя, в кожному шелесті листочка, в кожній стеблинці трави відчувається ніжна пісня весни, а між людьми — жорстока кривда і безжалісне насильство.

Продовольчі загони й далі роблять по селах свою ганебну справу, немилосердно грабуючи селян. Навіть перечищене для засіву насіння — і те безоглядно забирають. І село хвилюється... Чекає чогось. Не може ж воно так ото завжди бути... А в хаті Павла Лаврентійовича безугавно цокотить друкарська машинка, вистукуючи літеру за літерою:

«Дорогі брати й сестри селяни!

Невблаганний червоний кат із Кремля розсилає по наших землях свою дику орду, яка безжалісно руйнує наш край. Наша рідна, від дідів і прадідів, земля, колись горда і ніким не переможена, тепер потоптана паскудним лаптем большевицького окупанта. Подивіться на своїх нещасних дітей, що жовті, як віск, блукають, знищені. Ваща дитина не має крашанки, молока, а московський загарбник усе вивозить, щоб нагодувати Москву ненажерливу. Чи довго так байдуже дивитимось на неоправдані кривди загарбника?

Куйте мечі! Готуйтеся до відплати!

За кров і сльози наших батьків, матерів, братів і сестер!

Готуйтеся до останнього бою!

Шана і дяка воякам смілим! Сором недбалим усім!

Нехай постане на руїнах заплакана мати! Смерть червоним окупантам!

Головний Штаб Повстанкому на Херсонщині.»

Х

Большевики посилено готувались до мобілізації на Україні років 1898—1900. По селах розліплювали відозви до народу з закликом готуватись до чергового призову. У відозвах говорилося, що служба в червоній армії — то велика честь для трудящих, що червона армія — перша в світі армія робітників і селян, що вона робить велике історичне діло — визволяє трудящих від гніту поміщиків і капіталістів.

Та ті патріотичні відозви не дуже зворушували селян. Прочитавши такий заклик, селянин злісно спльовував, міцно лаявся і йшов собі геть. І, нарешті, п'ятого травня висіли грізний наказ повітового комісаріяту:

«Военный комиссар Криворожского уезда т. Полевой приказал: всем гражданам, родившимся в 1898, 1899 и 1900 годах, прибыть на призывной пункт в город Кривой-Рог, улица Глинка, 33 — 10 мая настоящего, 1920 года, к 8 часам утра, имея при себе удостоверение и военный билет.

Все уклонившиеся от явки будут рассматриваться, как дезертиры, за что понесут самое суровое наказание»

по законам воєнного часу, в плоть до расстрела. Зав. делопроизводством воєнного комиссариата Контранкевич.»

Новобранці спішно готувались до призову: діставали позакопувані в садках гвинтівки, прочищали іржу, змашували їх щедро олією. Бо саме цей призов і мав стати першою іскрою, що розпалить пожежу всенароднього повстання на Херсонщині.

Готувались і волосні провідники. Вони скликали сільських провідників, повчали, ділили між ними зброю, перевіряли, як вони знають свої обов'язки.

Сьомого травня зійшлася нарада волосних провідників Криворіжжя. Була коротка й ділова. Волосним провідникам наказано, щоб усі новобранці з'явилися до приймального пункту організовано і щоб кожний мав якусь зброю, приховану на підводі в соломі. Розказано, як їм триматись на комісії і що робити по комісії. Кожний знав своє місце і знав, що має робити.

Сільські провідники того ж дня ввечорі були скликані волосними провідниками на окрему нараду, де їм переказано все, що вирішено на нараді провідників волосних.

І після того кожний з нетерпінням, з причасним віддыхом чекав дня десятого травня, що обіцяв щось нове і тривожне, цікаве і загадкове, сміливе і таємниче...

А большевицькі комісари теж готувались до призову — по-своєму. За всіма правилами воєнного мистецтва розставляли в місті кулемети по дахах будинків, на небезпечних перерізах вулиць спішно будували цегляні барикади, комсомольці обсаджували окремі ділянки міста, які мали боронити... на випадок заколоту новобранців.

XI

Нарешті дочекалися хлопці того дня десятого травня. Ще як слід і Волосожар не погас на молошно-сірому обрії неба, ще непробудним сном спало невмите небо за Кочубєвськими лісами, і лише зрідка починали висвистувати ранні жайворонки, як усі головні дороги від волостей до Кривого Рогу вкрилися безконечними валками селянських підвід, а на кожній — по восьмеро, по десятеро молодих, жвавих хлопців — цвіт землі української.

В перламутрово-чистому ранковому повітрі знявся дзвінкий шум, галас. Новобранці почували себе чудово: вони

жартували, сміялися, співали. Он там десь якийсь Терешко розтягає свою дворядку, а дужі, молодечо-буйні, нестримні голоси раптом підхоплюють:

Ой ти ж, мила ти моя,
Я тебе потішу:
Візьму камінь стопудовий —
До шиї привішу...

А спереду десь, із колони Недайдців, на крилах летять слова:

Ой, гук, мати, гук,
Де козаки йдуть...
Та й веселая тая доріженька,
Куди вони йдуть...

А ще далі, з колони Тернівців, лине:

Нам допоможе Святий Юрій,
Ще й Пречиста Мати...

І всюди гамір, співи, гострі селянські дотепи. Тільки на передній тачанці не сміються й не жартують. Вона запряжена двома кіньми в яблуках, що не йдуть, а танцюють, як добрі танцюристи на весіллі. На тачанці сидять, мовчазні, задумані — Блакитний, Вовгура і Гнибіда.

Але мовчанка тягнеться недовго. Ось Блакитний виймає плян міста, розстеляє його на колінях, розглядає сам, а тоді починає, тикаючи олівцем в окремі місця пляну, щось доводити сусідам. Голови всіх схиляються над пляном, і в них зав'язується жвава розмова.

А дорога до міста все скорочується й скорочується. І ще не встигла луна від дзвону, що вибив восьму на башті міського собору, потонути в дзеркальних водах Інгулу, як тачанка з сірими кіньми в яблуках підїхала до триповерхового будинку на вулиці Глинки, 33.

Ім назустріч вийшов присадкуватий комісар із приплющеним червоним носом і з рижими вусами, що стирчали, як настовбурчена щетина на худій свині.

— Здравствуйте, товарищи! — звернувся хрипким голосом, — ну, как, все приехали?

— Так точно, товарищ комиссар! — по-військовому відповів Блакитний, витягшись, як на команду «струнко».

— Ну, хорошо, — поважно цідив крізь зуби комісар, — пусть подводы останавливаются на площади, а старшие групп — ко мне.

— Есть, товарищ комиссар! — браво цокнувши закаблукми, відповів Блакитний.

І незабаром почала роботу приймальна комісія. Один по одному заходили в будинок хлопці. Приймали їх на кілька столів. По кабінетах гамірно цокотіли друкарські машинки, вистукуючи прийнятим спрямовання до військових частин. І найбільше друкувалося спрямовань до 66. стрілецького полку, розташованого... в Казані. Було й до Тули, і до Саратова. А так. Тільки не на Україну. Бо червоні добре знали, яким духом дихають українські новобранці, і розуміли, що лишати їх на Україні дуже й дуже небезпечно...

За два дні всі приймальні процедури закінчено. І ранком третього дня всіх вишиковано на площі й урочисто роздано спрямовання до військових частин. Хлопці приймали папірці, згортали їх учетверо, ховали до кишень і дякували военкомові... за довір'я. А він, мов сич надутий, походжав по лавах та тільки підхвалював хлопців.

Скінчилось і це.

Тоді военком вийшов у центр вишикованої колони. Пролунав голос Блакитного:

— Струнко!

На ту команду новобранці, ніби старі курсанти учбової команди, завмерли. І тоді залунав захриплий голос военкома:

— Товарищи новобранцы! С этого дня вы становитесь настоящими воинами рабоче-крестьянской красной армии. Это, товарищи, не шутейное дело, а дело ответственное, канешно, товарищи, я думаю, что вы сознательный народ и понимаете это. Это очень важное дело. Да, товарищи, важное дело. Нужно только сознательно понять, какое это важное дело. Благодарю, канешно, за то, что организовано приехали, все канешно, молодцы, что приехали организовано, канешно...

На останньому слові він замикався і на тому скінчив.

Блакитний увесь час стояв обіч военкома і курив цигарку за цигаркою. Пильно дивився на своїх соколів і зрідка ледве помітно посміхався в пухнасті чорні вуса. Рум'янци йому на щоках чимдалі більше розгорялися. А коли военком замовк, він витягся на команду «струнко» і напружено чекав секунду, другу...

Военком направився до нього, щоб потиснути руку. Але в ту мить пролунав постріл, просвистів маленький шматочок олива в повітрі і ввігнався в скроню военкома. Він снопом повалився на землю. Інші урядовці военкомату на мить отетеріли.

І тоді прозвенів владний голос Блакитного, прорізаючи мертве остовпіння:

— За нашу кров! За нашу честь! За кривди нашому народові!

Пролунало три постріли вгору. Це був сигнал до повстання.

За мить площа спорожніла. А на тому місці, де тільки-що рижовусий военком виголошував свою промову, лежало, крім нього, ще вісім трупів военкоматських урядовців. Рижовусий корчився в передсмертній агонії, а з виска йому стікав повільно тонкий струмок і лінки капав з бороди в придорожній пил.

Колони новобранців, поділившись на чотири групи, відбивали розмірений військовий крок, затягаючи незрозумілу в тих обставинах пісню:

Нам pomoже Святий Юрій,
Ще й Пречиста Мати
Кому ну воювати . . .

Советські урядовці, мов переполошені зайці, ховались по льохах, горищах і в підземеллі. Почулися перші неспміливі черги Максима з Поштової вулиці. То ударна група повстанців з Блакитним наблизилась до будинку повітової ЧК, де їх зустріли кулеметним огнем.

І враз розмірну мелодію Максима перервали сильні вибухи гранат. В новітрі пролунало могутнє: «Слава-а!»

Повстанці штурмували ЧК, де засіло біля сотні чекістів з кулеметами.

За півгодини будинок був уже в руках повстанців. Із льохів ЧК, як ті миші з нір, вилазили перелякані в'язні. Вони тривожно озиралися, не розуміючи, що сталося. Але скоро все стало ясне. І тут відбувалися неповторні, зворушливі картини: там батько сина притискав до грудей, там жінка чоловіка зустріла, а мати — дитину . . . Очі в кожного залиті сльозами радості, сльозами щастя волі.

Тут таки на подвір'ї ЧК нашвидку відбувся збір визволення. Блакитний теплими словами віхи привітав недавніх в'язнів. І ударна група, разом із визволеними, здатними рухатися, помашерувала Поштовою. Залунало могутнє «Ще не вмерла . . .» До колони приєднувалися місцеві робітники, приїжджі селяни, чоловіки й жінки, дорослі й діти. Колона все зростала й зростала. І незабаром місто перетворилось на безбережне море людських хвиль, що заливали собою все навкруги.

Лише зрідка лунали здалеки запізнілі окремі постріли та глухі вибухи гранат. То хлопці розраховувалися з рештками «товаришів», що позасідали на дахах або в льохах і далі пробували чинити опір.

До четвертої по півдні місто зовсім було звільнене від московського загарбника. На будинку колишнього военкомату й колишньої ЧК замаляли жовто-блакитні прапори. В першому розташований штаб повстанкому, у другому — відділ контррозвідки.

Вістка про захоплення повстанцями міста блискавично розлетілась по найближчих селах і чуторах. Всюди народ святкував перемогу.

ХІІ

Сьогодні голова катеринославської губчека, Леплевський, прокинувся дуже рано. Щось не спалося кровожерному катові. Цілу ніч верзлися якісь прикрі, страшні сні. То ввижалося, що він їде на вороному коні повз глибоке провалля і бачить там свого колегу Індікова — голову криворізької чека, який простягає до нього руки й благає порятунку, а Леплевський ніяк помогти йому не може, то знову бачить уві сні того самого Індікова за дротяною огорожею — знову руки простягає, благаючи допомоги, а Леплевському не подолати загорожі, не визволити товариша...

Після таких сновид підвівся Леплевський з ліжка знервований, подразнений. Зайшла служниця:

— Чи ставити самовар, Сергію Платоновичу?

— Ні! — дражливо відрубав господар.

— А що будете снідати? — ще раз запитала служниця

— Нічого не хочу!

Походив по кімнаті... Нерви, ах ті нерви!... Хвилювався... Закушував до болю нижню губу. Нарешті одягнувся й вийшов.

Як ніколи, голова ЧК прийшов сьогодні на службу не о дев'ятій, а вже о восьмій ранку. Зараз викликав телефоном свого заступника по оперативній частині Смірнова. Про щось довго з ним розмовляв, кудись телефонував і знову розмовляв.

Десь о дев'ятій годині різко задеренчав тричі телефон. Це мало значити: «негайно, невідкладно».

— Да, да! Галло! Леплевский слушает! — як ошпарений, схопився за трубку.

— Что? ... Банда? ... Восстание?! ... Кривой Рог? Блакитный?! — люто вилаявся в телефон.

Ще мить послухав і тоном наказу й благання залопотів:
— Держитесь! Проявите отвагу! Не посрамите нашей чести! Сейчас вышло заградительный отряд. Ждите... Держитесь! — поклав трубку, витер піт на лобі.

— Вот! Доигрались... Давно требовал убрать всех офицеров... Мялись... Ну, теперь пожинаем плоды... Всю эту офицерскую сволочь надо убрать под чистую — это неотложная задача органов ЧК! — сам до себе перекожливо бурмотів Леплевський.

І незабаром кабінет голови ЧК був повний усяких заступників, начальників відділів та інших службовців губерніяльної фабрики винищування людей.

— Случилось невероятное. Новобранцы Криворожского уезда взбунтовались. Заняли город. Уничтожили всех сотрудников советских учреждений. Заградительный отряд УЧК героически сражался до последнего патрона. Сам Индиков погиб смертью героя у входа в здание ЧК. Восстанием руководит некий Блакитный, офицер царской армии, а позже видный петлюровец, пролезший на должность председателя волисполкома, а наши шляпы проспали, и вот вам результаты... С ним несколько царских офицеров, также работавших председателями волисполкомов... Вот вам наш либерализм, вот наша революционная бдительность! Так нас, дураков, и учат! — сердито закінчив свій виступ Леплевський.

Довго радили ще, як потопити в крові повсталих, як помститись на зухвалих, що не хочуть коритися заповідженим із Москви порядкам, і, після схвалення остаточного плану, розійшлися.

* * *

Була страшенна спека. Південне сонце немилосердно палило катеринославські поля. В піднебесних високостях висіли хижі шуліки, повільно вимахуючи на місці широкими крилами. Рясні волошки в житах сумовито посихляли обважнілі від спеки голівки. Далеко на обрії перекачувалися кучеряві хвилі гарячого повітря.

Катеринославською дорогою на Кривий Ріг стовпом стояла курява. То посувався загороджувальний загін катеринославської губчеки, на чолі з самим Леплевським. Поперед загону, на гнідому коні, їхав рудий, у ластовинні, командир загону з наганом при боці. Напівзгорблений, він усе підгецував, випростовуючись. Шкірянка на ньому стирчала, як на городньому опудалі, що ним гав лякають. За командиром сунуло біля двох сотень кінноти, потім щось із двадцять

тачанок з кулеметами і аж у хвості — нечисленна піхота на селянських підводах. Рух колони прикривав артилерійський дивізіон. Між кіннотою й тачанками з кулеметами, в дорогому «буржуйському» екіпажі — сам Леплевський. Навколо екіпажу — біля двадцяти вершників на добрих конях — це була особиста охорона голови губчеки.

Він бундючно, спершись на м'яку спинку, напів лежав в екіпажі. Кури́в запашну жовту цигарету «Казбек», розмірено випускаючи кільцями сизий дим. Глибоко задумався. Подробиці добре укладеного плану лютої помсти і цілковитого винищення «бандитів» не виходили йому з голови.

Колона посувалася мовчки. Без співів, без розмов, без жартів. Обличчя чекістів не виявляли втіхи. Коли проїжджали селами, ніхто їх не зустрічав, ніхто слова привітного не кинув. Люди боязко й вороже визирали з-поза біленьких хат. Жінки боженькали, ойкали, чоловіки мовчки проводили поглядами ворожу силу.

Так проїхав загін того дня щось із половиною своєї путі. Ночувати зупинився в селі Кам'янці. По хатах не розташовувались (небезпечно!), спинились на площі. Тільки для штабу зайняли один мурований будинок, оселю власника млина, Рубана.

Було вже далеко за північ. В селі ніде ані вогника. Воно спало міцним травневим сном. Спали й рядові чекісти загону. У Дніпрових лозах на всі голоси невгамовно кумкали жаби і на руїнах панського маєтку туркотіли дикі голуби. А в причілкових вікнах мурованого будинку мельника ще довго світилося, і на протилежному дощаному паркані відбивалися грайливі світляні зайчики.

В кімнаті за столом, уткнувшись в плян Кривого Рогу, сиділи три головні чекісти. Один викладав свою думку:

— Конную группу лучше направит от красильной фабрики, чтобы отрезать отход через мост . . .

— В этом нет надобности, — відрізав Леплевський. — Они наверное будут отходить через Гданцевский мост — на Софиево-Гейковку, в херсонские степи. Здесь сосредоточить главную засаду, — сказав наказовим тоном, обводячи червоним олівцем на мапі місце Гданцівського мосту.

Третій учасник уночішньої наради підтакнув начальникові. Отже схвалено плян Леплевського. Вирішили: наступ почати з боку станції Мудрьоної, за Гданцівським мостом поставити сильну кінну засідку з кулеметами.

— Удар должен быть неожиданный, ночной, когда бандиты будут спать. Живым не выпустить ни одного — всех уничтожить на месте, — сердито тикаючи олівцем у мапу,

повчав Леплевський. — Блакитного во что бы то ни стало взяти живим. Как зверя, будем возить его в клетке на показ и посмешище людям, — додав і весело на цьому місці зареготав.

Начальник задалегідь смакував перемогу, був задоволений — плян придумано чудовий. На цьому й розійшлися — до ранку.

ХІІІ

Але найлегше скласти хоч і чудовий плян, та не завжди легко його здійснити. Так сталося й цього разу.

Степовики добре розуміли, що подія в Кривому Розі дванадцятого травня — це ще далеко не все. Блакитний бачив, що з невеликою групою людей, та ще так слабо озброєною, можна, правда, зробити якийсь раптовий героїчний вчинок, але утриматися проти численно переважаючого ворога, та ще й ворога добре озброєного — неможливо. А до того, в такому великому степовому місті, де навколо не тільки лісу, а навіть кущика найменшого не знайдеш, триматися було б просто безглуздя. Через те, захопивши місто, вони нашвидку формували бойові одиниці. Озброювали, чим могли, бо з цим було тоді дуже сутужно. Замість гармат, доводилося до обрізів прилаштовувати грамофонні труби. Коли з такого обріза стрельнути, складається враження пострілу щонайменше з тридюймовки...

Правда, в місті захопили чимало легкої зброї. Багато рушниць, пістолів, ручних гранат наносили люди з найближчих сіл, хуторів, рудників. Усе це нашвидку ділилося серед новозформованих відділів.

Селянські хлопці приїздили на своїх, добре вгодованих, конях і записувались до повстанців, а було не мало й таких селян, що, не маючи підходящих синів для війська, приводили осідланих коней і передавали штабові повстанського комітету.

І ці дні — дванадцятого та до половини тринадцятого травня — в приміщенні колишнього военкомату клекотіло, як у казані. По кабінетах моторно цокотіли друкарські машинки, а старшини, посихлявшись над синьоокими й чорнобровими друкарками, нашвидку диктували — кожний своє.

Блакитний тієї ночі ні на хвилину не приліг відпочити. До його кабінету не зачинялися двері. Прибували вістові штабу, зв'язкові з волостей, селянські делегації, вояки, стар-

шини. З кожним треба було поговорити, порадити, бо на дванадцятую годину другого дня все повинно бути готове.

Ранком зайшла до кабінету Віра і склала звіт про розвідку за ніч: загороджувальний загін Губчека ночує в Кам'янці. Вона вважає, що раніш, як сьогодні ввечорі, тут не буде. Шлях на Софієво-Гейківку цілком вільний, по селах ніякого війська, крім продуповітоважених.

Ще сказала свої думки про дальший маршрут і порядок руху.

Блакитний подякував, і Віра пішла.

Була без чверти дванадцята, коли зайшов Вовгура; цокнувши каблуками, відрапортував:

— Пане отамане, ваш наказ виконано: бойові одиниці зформовано, загін до маршу готовий!

— Гарзд! — озвався Блакитний, — вишикуйте людей на майдані!

Вовгура ще раз клацнув каблуками, повернувся через ліве плече і зник у дверях. Блакитний глянув йому вслід і задоволено, сам до себе, посміхнувся:

— Та хіба з такими хлопцями можна не виграти? Виграємо! Наша справа, безперечно, ще цього літа буде вирішена, і то, без сумніву, на нашу користь...

О дванадцятій годині базарна площа вирувала: на правому крилі, на добрих конях, витанцьовували вершники кінного полку Лютото. За ними — кулеметний дивізіон на десятиох тачанках, за дивізіоном — «артилерійська» батарея з чотирьох «гармат», а далі — на лівому крилі — колону замикала піхота. Всього війська було до вісімсот чоловіка.

Вийшов Блакитний. Хоч і дуже був перемучений утомою за останні дні, але виглядав бадьоро. Був це чоловік вище середнього росту. Добре складена статура. Бліде обличчя, але на рідкість привабливе: великі сірі очі, пухнасті чорні вуса, що надавали його двадцятидворічному обличчю більшої солідності, і хвиляста зачіска назад. Сіре вбрання військового крою, елегантські офіцерські чоботи. На правому боці маленький парабеллум, зліва — пляшетка, а через шию — далекогляд.

— Шановні козаки і старшини! — звернувся до всього загону! — Мітингувати тепер ніколи, бо вирушаємо в далеку й непевну дорогу. Отже: слухать моєї команди! Порядок руху: кінний полк, піхота, кулеметний дивізіон, артилерія. Кроком руш!

Старшини підрозділів підхопили:

— Кроком руш! — прокотилося по всьому майдані.

Сколихнулося море кашкетів, забряжчали рушниці, загупали коні. Вистовий подав отаманові темносивого коня в яблуках. Мистецький стрибок, і Блакитний у сідлі, мов пришитий. Кінь став навдибки. Натиск острогів. Колона рушила.

Проводи були зворушливі: люди обіймалися, цілувалися, плакали, проводжаючи рідних, сусідів, знайомих у далеку й тривожну дорогу.

А коли хвіст колони поминав міст, із-за Інгулу полетіли крилаті звуки могутньої пісні:

«Повстань, повстань, народе мій!
Кидайсь до зброї вмить!
За Україну в смертний бій, —
Свята війна горить...»

Колона повільно рухалась на захід, у напрямку Єлисаветграду. Проїжджали рідними і близькими херсонськими селами. У кожному селі люди, мов комашня, висипали на вулиці. Дівчата махали білими хустками, а вояки відповідали жартівливими дотепами. Весело і радісно. Земля ступоніла під важкими копитами повстанських коней. Соняшне проміння виблискувало на кінчиках повстанської зброї, а високо в небі співали жайворонки, вітаючи дорогих гостей широкого Херсонського степу.

По дорозі молодь масами приставала до повстанців, однак брали тільки тих, хто мав якусь зброю, бо беззбройні тільки обтяжували б колону на випадок раптової зустрічі з ворогом. Увечері були в Софіїво-Гейківці. Тут і заночували.

XIV

Невелике степове село Софіїво-Гейківка спало приємним весняним сном. Повстанці теж відпочивали. Лише вартові, відбиваючи мірний крок, охороняли солодкий сон потомлених степовиків.

У цей час до Кривого Рогу під'їжджав загін катеринославської губчека. В околицях Довгінцевого зупинились. Ще раз перевірили плян нищення повстанців у місті.

За остаточним пляном загін поділився на три групи і рухався від Довгінцевого вже бойовим порядком — кожна група пішла своїм напрямком і з своїм завданням.

Ніч, сп'яніла від денної спеки, відпочивала в серпанковій прохолоді замріяного травня, а закохані зорі лукаво під-

сміхувалися з неосяжної височини. Озброєні чекісти тихо, боязко озираючись, полохливо просувалися до міста. І — раптом нічну тишу прорізало кілька пострілів із гучної повстанської «артилерії». То степовики залишили в місті групу охотників із десятих чоловіка, щоб завести чекістів в оману. На чолі групи сміливців був вісімнадцятирічний Сашко Романенко.

В ударній групі чекістів — замішання. Дехто кинувся тікати. «Буржуйський» екіпаж чвалом мчав у напрямку Довгінцевого. Ось біля самої станції наздогнав його вістовий командира ударної групи. У коня — піна, клоччям з рота. Вістовий тремтливим голосом звернувся до Леплевського:

— Разрешите, товарищ начальник, штурмовать, или будут дополнительные распоряжения?

— Минутку, уточним план штурма, — перелякано відповів начальник.

Видіз із екіпажу, намагався приборати начальницького вигляду і почав:

— Штаб наших сил будет здесь, у Долгинцево, понял!

— Так точно, понял! — відрубав вістовий.

— Первый мой заместитель, если я погибну — Дамзин, второй — Лобзин, понятно? — ще суворіше запитав.

— Так точно, нет! — вигукнув вістовий.

— Что нет? Как нет? Простой вещи не понимаешь? — приступив на крок до вістового ближче, напосідав грізно.

— Не понимаю, товарищ начальник, как можно погибнуть здесь: банда в Кривом Роге, а туда — семь километров.

— Ты в войне ни черта не понимаешь! Артиллерия может стрелять на сто километров! — уже кричав, аж запинився, розгніваний командир чекістів, а вістовий непорушно стояв на команду «струнко» і тільки очима кліпав. Леплевський горлав далі:

— Штурмовать город одновременно с трех сторон. Задача на Гданцевском мосту. И когда бандиты будут бежать — всех их, всех их там уничтожат!

На цьому сердито притупив ногами і стиснув кулаки.

— Ага, Балкиного взять только живьем! За всякую цену живьем! — додав на закінчення. — Всео!

Вістовий цокнув каблуками і відійшов, але Леплевський затримав його знову:

— Ах, слушайте, вестовой, я забыл сказать: Блакиного обязательно живым! Хромовой костюм и золотые часы

обеспечены; так и передайте мое обещание! Хромовый костюм и золотые часы обеспечены!

— Есть, товарищ начальник! Хромовый костюм и золотые часы обеспечены!

— Да, идите!

Вістовий стрибнув на коня і помчав стрілою.

Загін чекав вістового біля станції Мудрьоної — за три кілометри від міста. Він хутко примчав і передав останні накази Леплевського командирові ударної групи. Командир наказав керівникам груп, і всі рушили.

За півгодини, коли вже групи були на призначених місцях, з боку міського базару знялося вгору три червоні ракети. Кілька гарматних пострілів по центру міста. Заграла станкові кулемети. У відповідь — два постріли з повстанської «артилерії». Черга з Максима. Почулося несміливе «ура» з трьох боків міста разом... Частіше зацокотили кулемети, рушничні постріли. Крики «ура» з трьох напрямків міста зближалися. Рідшав цокіт кулеметів. Частішали рушничні постріли. У центрі міста зав'язалася страшна колотнеча. Уже доходило до рукопашної бійки, як раптом командир ударної групи закричав: «Прекратить огонь!». Бо... сходилися битися свої з своїми — рукопаш.

Забито в цьому бою вісімнадцять чекістів і поранено тридцять п'ять. А десять сміливців-повстанців, що лишалися в місті, вже давно перебралися човном через Інгул і прямували полями на Софіїво-Гейківку, прислухаючись, як чекісти нищили своїх...

XV

Ще ледве рожевіло на східньому обрії, як Сашко сидів у просторій кімнаті Софіїво-Гейківського вчителя Опришка й доповідав Блакитному про те, як вони завели в блуд чекістів...

Блакитний по-батьківському поплескав юнака по плечах і сказав, посміхаючись:

— Так і далі роби, Саша. З тебе вийде добрий вояк. Прийдешні покоління колись гідно оцінять таку роботу.

Юнак, що мав великі блакитні очі, задоволено, але скромно посміхався, не знаходячи слів для відповіді на похвали отамана.

В селі панувала жвава метушня: козаки вмивалися після сну, баби поралися біля пузатих кабиць, готуючи сніданок повстанцям, дехто напував коні, переглядав зброю, при-

торочував до сідла амуніцію. Настрій у всіх — веселий, бадьорий.

У хаті вчителя, де розмістився штаб, сиділи: Блакитний, Вовгура і Федорченко. Виглядали всі серйозно, по-діловому.

— Увечері мусимо бути в Варварівці, — говорив Вовгура, — там приєднується до нас Мозговий. Робимо зупинку на кілька днів і остаточно зформуємо нашу дивізію. Буде непогано, коли туди ж прибудуть Гнибіда й Тишанін із своїми загонами, бо звідти вже маємо почати справжні бойові дії. Вважаю, що о дев'ятій уже можна вирушати. Роз'їзди в напрямі Кривого Рогу вислано, відомостей ще не маю ніяких, однак вірю, що червоні з Кривого Рогу не рушать слідом за нами, бо вони, певно, розуміють, що тут, у степах, у нас уже далеко більша сила, ніж була на початках; та й крім того тут у нас вільніші руки, ніж то було в місті, — закінчив свої міркування Вовгура.

XVI

День напричуд гарний. Зранку було трохи хмарно, під снідання зовсім розгодинилось. На вигоні, за селом, череда проворно поскубувала молоду, соковиту траву. Громадський чередник, дядько Денис, поважно походжав спереду, мугикаючи собі під ніс:

«Ой, піду я лугом,
Лугом — долиною,
Чи не зустрінуся
З родом родино-о-ю...»

А два чубаті хлопчаки з довгими гирлигами витанцьовували ззаду, підганяючи старих корів, що ніяк не встигали за молодими.

Трактовий шлях на Варварівку застелений курявою. То сунеться колона повстанців. Порядок руху той самий, що й учора, але тепер колона більша й організованіша. Тут уже біля двох тисяч людей. озброєнням теж поповнилися добре.

За два-три кілометри спереду — роз'їзд із п'ятьох вершників на чолі з Сашком Романенком. Вони їдуть повільно, уважно розглядаючись на всі боки.

Несподівано з-за кучерявих верб над ставком виривається тачанка з двома баскими кіньми. За кучера — червоноармієць у кашкеті з червоним околицем, а хто в задку — ще важко розібрати... Ось підкочується тачанка до вершників. Сашко вправно козиряє тому, що сидить у задку (а

був то командир полку Котовського, Яструбенко, що їхав на відпустку до Кривого Рогу). Поруч нього — молоденька дружина, яку спритний командир підхопив у Єлисаветграді.

Яструбенко суворо запитав:

— Какої часті?

— Заградительного отряда УЧК товарища Донченка, — відрубав по-військовому Сашко.

Яструбенко уважно обвів поглядом сміливого «чекіста». Здавалося все в порядку: червоноармійський одяг, кашкет з величезною червоною зіркою. Сашко запитав:

— Разрешите следовать дальше, товарищ командир?

— Нет, минутку! — відповів Яструбенко. — А где отряд?

— Движется следом за нами.

— Донченко тоже здесь?

— Так точно, товарищ командир!

— Ну, поганяйте, — спокійно сказав Яструбенко.

Сашко козирнув і подався з розвідниками далі.

Тачанка наблизилась до голови колони. Раптом Яструбенко побачив, що тут не Донченком пахне. Вмить зорієнтувався старий чекіст. Зупинив тачанку. Колона теж зупинилася... Блакитний зліз із коня. Яструбенко підбіг до нього і, простягаючи руки до об'ємів, закричав не своїм голосом:

— Да здравствуют Гуляйпольские молодцы! Как я рад, как я рад, что, наконец, вас встретил... Давно ищу такого случая, — аж захлинявся полковник, обіймаючи Блакитного. Отаман зневажливо відштовхнув його. Два дужі козаки вхопили Яструбенка за руки. Блакитний наказав пустити. Командир полку стояв перед Блакитним, мов стінка білий, і переконував його, що він давно вже шукає нагоди зустрінути «своїх» — махновців. І, нарешті, аж оце зустрів; що він піде в огонь і в воду з батьком Махном...

Блакитний, насупившись, перечитував його документи. Потім підвів голову і прощидив з презирством:

— На жаль, товаришу, ми не ті, кого ви шукали, і даремна ваша гра, нічого прикидатися тут невинним ягнятком...

Махнув до двох козаків:

— Відведіть його разом з дружиною, а кучер нехай залишиться тут.

За п'ятдесят метрів від дороги, у вибалку, пролунав постріл. Один, а за ним другий... Хлопці відвели на вічний відпочинок кривавого котовця Яструбенка з його молодою жінкою.

Колона рухалась далі. А навкруги зеленіли буйні хліба. Жито вже викидало колосся. Вгорі весело кружляли жай-

воронки, червоні маки з житів несміливо кивали голівками, вітаючи нових гостей Херсонського степу. Час-від-часу схоплювалися полохливі зайці і тікали подалі від непроханих перехожих. Сонце вже було в zenіті, а його гостре, палюче проміння немилосердно обсмалювало рум'яні обличчя степовиків. Легкий вітерець із сходу додавав смаглявості, а з голови колони линула в соняшну спеку могутня мелодія:

«А вони ідуть,
Як орли гудуть,
А поперед себе
Вражих комуністів
Отарою пруть...»

Колона посувалася все далі й далі на захід. Увечері наблизилась до великого степового села Варварівки.

Біля самого села, на дорозі, показалася рухлива чорна цяточка. Під'їхавши ближче, отаман розглядив групу селян, що зупинились серед дороги з хлібом і сіллю. Вони лагідно посміхалися в сиві бороди, тепло зустрічаючи милих гостей. Блакитний прийняв хліб і щиро подякував за привітну зустріч. До них підійшов Вовгура і теж привітався з господарями села.

— Чи нема серед вас, люди добрі, такого, хто б допоміг нам розташувати людей по квартирах? — звернувся Вовгура до старшого, який передавав хліб-сінь Блакитному.

Дідусь посміхнувся й відказав:

— Не клопочіться, пане старшино, у нас усе як слід буде. Оце ось ми й плян склали, як людей ваших розмістити, — подаючи Вовгурі аркуш паперу, додав старий.

— А цей ось молодець буде вам за провозатого, — додав другий, показуючи на парубка, що стояв поруч.

Вовгура підкликав одного старшину й послав його з п'ятьма козаками за парубком-провозатим.

Блакитний із штабними старшинами йшов далі пішки з селянами, що провели їх до будинку лікаря Мозгового, де мав бути штаб. Вістовий Вовгури, Макар Лисенко, за три кроки за ними вів коні.

Через які три години степовики спали вже міцним багатирським сном. Тільки в будинку Мозгового не спали. На столі блимала товста стеаринова свічка, а навколо сиділи Блакитний, Вовгура і Федорченко. Двері до хати й тут не зачинялися: прибували місцеві делегації, зв'язкові з Петрової, Ново-Стародуба, Чечеліївки, Верблужки й інших великих сіл, де гарячково складалися повстанські загони.

Десь аж після півночі всі розійшлися, і штаб теж спав. Лише біля входу в будинок твердими кроками походжали два козаки з рушницями напоготові, які охороняли серце і мозок дивізії степовиків — штаб повстанських військ на Херсонщині.

Була напричуд хороша місячна ніч: ледве помітно перекочувалися заклопотані зорі на молочному небосхилі теплої ночі, а байдуже місячне проміння повільно виблискувало на білих причілках варварівських хат: з розкішних квітників пахло нічною фіялкою. В селі панувала могильна тиша, яку тільки зрідка порушувало переливчасте тьохкання соловейка в верболозі. По селі і за селом патрулювали козаки, а в Інгульському верболозі боязко шелестів південний вітерець. На в'їзді до села, немов молоді панянки, струнко стояли тополі, нашіптуючи чарівну весняну пісню.

XVII

Ранок у Варварівці починався звичайно: заспані хлопчачки та проворні молодіці виганяли скотину до череди, старші селяни виїжджали працювати на поле, повстанці прокидалися, вмивалися, поралися біля коней.

До штабу під'їхав Антон, що з десятьма хлопцями був у роз'їзді в напрямі Кривого Рогу.

— На ділянці все в порядку! — доповів Вовгурі і подався з козаками відпочивати. Його замінила інша група вершників, що виїхала на денну сторожу на ту саму ділянку, з якої повернувся Антон.

За якийсь час повернувся й Сашко Романенко з такою ж групою, що їздила в напрямі Чечеліївки: спокійно було й там. Крім того, Сашкові було доручено зв'язатися з Гнибідю, що формував нові частини в районі Чечеліївки.

— Формування йде прекрасно! — доповідав Сашко. — Абсолютно вся молодь горнеться до повстанців, але малувато зброї, амуніції. Правда, з рушницями й пістолями непогано, бо майже кожний приходить з такою зброєю, а з кулеметами слабувато, обмаль також гранат. Завтра, сказав Гнибіда, і він підтягнеться сюди, — закінчив свою інформацію Сашко.

Пополудні приїхав зв'язковий від Тишаніна, який збирав загони в районі Жовтої, Зеленої, Петрової. Картина і в нього була та сама, що і в Гнибідю. Розказав цей зв'язковий, між іншим, цікаву пригоду. Прибула, каже, до Тишаніна делегація від села Зибкої з-під Кременчуку. (До речі,

про це село. Воно — виключно російське, заселене ще десь у половині минулого століття. Мешканці його, не зважаючи на українське оточення і на те, що сиділи на корінній українській землі, всіма фібрами душі ненавиділи українців; було якось, що український селянин, проїздячи це село, напився з криниці води, напоїв коней і рушив собі далі; тут підійшов до криниці якийсь місцевий селянин і хотів і собі напитися; тоді сусід гукнув до нього: «Макарій, не пей, там сейчас хахол піл!» І той, сплюнувши, відійшов, не став пити). Так от прибула до Тишаніна делегація з цього самого села. Ненависть до большевиків цілком заглушила минулу ненависть до «хахла». Ті, що колись ненавиділи, не знати за що, «хахла», тепер об'єднуються з ним у єдиному пориві — боротися проти спільного ворога.

Делегація від Зибкої складалася з п'ятох дідусів. Зайшли вони до штабу Тишаніна, вклонилися і сказали:

— «Батька атаман, привезли мы тебе своих сынов: бери да бей почище большевиків, чтобы согнать с наших земель эту нечисть!»

Тишанін подякував делегатам і, на їхнє запрошення, вийшов на подвір'я. У дворі стояло біля п'ятдесяти підвід, важко навантажених різними продуктами живности, а біля них вишиковано сотні з три молодих хлопців, мов огірочки. Підстрижені, за своїм звичаєм, під «макітерку». Більшість із них руді, але з виглядом бойовим, задирливим.

— Здорові, хлопці! — звернувся до них Тишанін.

— Здравствуй, батька атаман! — відповіли дружньо.

Озброєння мали найрізноманітніше — від звичайних російських рушниць починаючи і дерев'яними штилями, якими на Херсонщині й Катеринославщині колись носили солону біля машини, кінчаючи.

— Ну, як, ребята, будем воювати? — запитав Тишанін.

— Уж дужа хатім, батька атаман! — хором вигукнули.

На цьому закінчив інформацію зв'язковий від Тишаніна.

Кінчався перший день постою у Варварівці. Над селом опускались вечірні сутінки. Село заснуло. Ніч...

XVIII

Другого дня пополудні на шляху з Чечеліївки показався стовп куряви. То йшли загони Гнибиди. Попереду, на вороному коні, їхав Гнибіда — чоловік років на двадцять шість, добре складений, колишній поручник царської армії, курінний у військах Петлюри. Очі мав чорні, як терен. Темносинє військове вбрання. З правого боку мавзер, через

шию далекогляд. На обличчі приємна усмішка. Він ніколи не впадає в розпач, завжди веселий. Та й не диво. Бо походить же із села Веселі Терни. Поруч нього — його відданий ад'ютант, Петро Шевелуха — гімназист восьмої класи, бравий, смаглявий юнак із Лелеківських хуторів. Про щось весело розмовляє з своїм ватажком.

За ними — дві сотні кінноти, та все на добрих конях. Хлопці — один-в-один. З їхніх огрядних постав видно, що викохані вони в плودючих, багатих херсонських степах. А далі — на селянських підводах — кілька сот піхоти. Позаду колону замикають п'ять тачанок із кулеметами. Колона рухається поволі. Хлопці жартують, сміються. Під'їжджаючи до Варварівки, дружньо заспівали:

«Вперед, народе, йди у бій кривавий,
В блакитних лавах — до перемоги...»

Народ висипався на вулицю, зустрічаючи славних земляків із сусідніх сіл.

Біля будинку Мозгового колону вийшли зустрічати Блакитний, Вовгура і Федорченко. Не доїжджаючи п'ять кроків, Гнибіда скочив з коня і відрапортував Блакитному:

— Новозформований загін на двісті шабель, триста п'ятдесят чоловіка піхоти і п'ять тачанок із кулеметами прибули в ваше розпорядження!

Козирнувши, спритно цокнув каблуками. Блакитний потиснув йому руку і подякував за зроблене. Потім звернувся до загону:

— Панове козаки й старшини! Ви тількищо залишили свої оселі, ви замінили плуг і косу на рушницю та кулемет, щоб у боротьбі здобути незалежність своєму красві, мир і спокій для ваших батьків і матерів. Спереду чекає вас багато важких пригод, але вас це на злякало. Любов до рідної землі, до знедолених братів ви поставили понад усе! Нехай же не злякає нас ворог! Ми сміливо підемо до грядучих перемог! З любов'ю до рідних осель, до свого стражденного народу, до нашої поневоленої Батьківщини! Вперед! Нехай тремтять недобитки ворожі! Слава!

У відповідь пролунало могутнє, трикратнє «Слава!».

Загін розмістився по хатах і хлопці полуднували, а Гнибіда сидів у просторій кімнаті Мозгового і все розповідав про враження з днів формування загону. Особливо захоплений він був Чечелівкою:

— Та це не село, а справжня Січ Запорізька — хвалився зворушеним голосом. — Це не селяни, а справжні січовики.

Всі чоловіки — від старого до маголо. — «Йдемо до повстанців, та й годі!» Умовляв старших лишитися, бо треба ж, кажу, комусь і землю обробляти. Відповідають: «Виженемо червоних, а тоді будемо хазяйнувати!» Насилу вговорив старших — таки залишилися.

Розмову урвав вартовий, що зайшов до кімнати й доповів, що наближається загін Тишаніна. Пішли назустріч. Тишанін під'їхав. Зліз із коня, підійшов до Блакитного і відрапортував:

— Загін Тишаніна прибув! Триста шабель, двісті піших і триста п'ятдесят русаків із штилями, косами й вилами!

Загін подався розміщатись по селу, а Тишанін пішов із Блакитним та іншими старшинами до будинку Мозгового.

Пізно ввечері всі старшини сиділи за добре приготовленим столом. Вечеря тяглася довго. Кожний ділився своїми враженнями. Особливо багато говорив Тишанін про своїх русаків, бо вже був добре під чаркою. Хвалився, що з своїми хлопцями сміливо може йти на будьяке губерніяльне місто. Часто звертався до Блакитного — просив дозволу завтра ж іти на Херсон або Катеринослав. Блакитний посміхався і промовчував. Згодом, поплескавши побратима по плечах, сказав:

— Нічого, Вася, ранок мудріший за вечір, — завтра поговоримо в цій справі!

Десь аж по півночі розійшлися спати.

Над селом звисав легенький сивий туман. Люди спали, спали й козаки. Лише вартові — то тут, то там тихенько пересвистувалися.

XIX

У наступні дні все під'їжджали дрібніші загони з ватажками і вливалися в Степову дивізію Блакитного. Всіх зустрічали тепло, привітно, по-братерському. Розташовувалися по найближчих селах і хуторах, бо Варварівка була вже ~~в~~цверть заповнена військом.

У штабі зранку й до вечора цокотіли друкарські машинки, вистукуючи списки бойових одиниць, накази, оперативні зведення, звіти та інше. За селом наспіх відбувався бойовий вишкіл козаків.

Вечорами групи по двадцять-тридцять чоловіка вирушали десь на вночішні операції, а на ранок поверталися перемучені і привозили по кілька зв'язаних продагентів, яких передавали до контррозвідки Жидкевича. Що з ними було далі — то вже невідомо.

Одного такого ранку Сашко Романенко повернувся з Верблюжки з великою здобиччю: привіз п'ятнадцять зв'язаних продагентів, чотири станкові кулемети, тридцять рушниць і багато іншої амуніції.

В цій операції Сашка поранено в руку, але він перев'язав рану і діяв далі. Не було ночі, щоб він не їздив на «діло», як жартівливо козаки називали такі поїздки. Такий уже мав звичай Сашко: він не любив спати вночі, а надолужував сон удень. За те був дуже працьовитий уночі.

Так проходили будні формувань, вишколу і набуття військового досвіду Степовиків.

Одного разу Сашко повернувся з далекого рейду і доповів Жидкевичу, що до Петрової прибув великий загін Криворізької ЧК під командою Донченка. Жидкевич викликав Лютого і спитав:

— Як ви дивитесь, пане полковнику, на повну ліквідацію загону Донченка, що тепер у Петровій і, як видно, цікавиться нашим перебуванням у Варварівці?

Лютий посміхнувся й запитав:

— А коли можна вирушати, пане начальнику?

— Ні, справа так не стоїть, що треба зараз вирушати, друже! Бо треба зважати, що це не той Донченко, якого ми знали місяць тому з загonom на п'ятдесят-шістдесят вояків. Теперішній Донченко має війська до п'ятисот вояків, підсилені кулеметним дивізіоном і батареєю польової артилерії. Тепер, брат, великими руками його не візьмеш...

Жидкевич завжди любив підходити до справи обмірковано, бо йому не вперше зустрічався з ворогом. Він ще за царської війни командував взводом піших розвідників, а в Петлюри був начальником розвідки полку. Ось чому й тепер він не дав Лютому згоди відразу, а сказав, що має ще обговорити це з Вовгурою.

XX

Над Варварівкою висіла хмарою курява: череда поверталася з пасовища. Хлопчаки заганяли корів до дворів, а баби налигували й тягли неслужячих до ясел. Деякі вже сиділи під коровами і промивали літеплом забруднені дійки, а в деяких уже дзюрчало молоко по емальованих стінках синіх дійниць. За селом повільно розповзалася сіра тінь теплої літньої вечора. У височині зоряного неба без кінця тяглися довгі шнури журавлів. Тихо шепотіли обважнілі колоски дорідного жита.

А рухлива група Лютого з трьохсотп'ятдесяти чоловіка на конях і тачанках мчала польовими дорогами в напрямку Петрової. Колеса тачанок, обмотані повстю, віддавали глухий гул по зарослій шпоришем дорозі, і він тут же й поринав у дорідних хлібах. За п'ять кілометрів, поперед загону, просувався роз'їзд із п'ятнадцяти вершників, на чолі з Сашком Романенком. Роз'їзд шов насторожено, обдивляючись, прислухаючись. Де тільки показувалося щось підозріле, туди направлялись два-три вершники, а решта чекала умовного сигналу.

Пізно ввечорі прибули на Водянські хуторі. Там загін зупинився, а Сашкова група направилась у Петрову. Біля дванадцятої години Сашко повернувся й доповів:

— Війська у Донченка стільки, як і доносила вже розвідка вдень. Майже все піхота, лише три десятки кінних. Озброєні добре: мають десять станкових кулеметів і чотири гармати. Набоїв обмаль. Загін складається виключно з росіян. Усе молоді — видно, останній набір, бо військового вишколу не мають. Щодня вправляються з строевої підготовки і стрільби. Багато зовсім не знають поводитися з рушницею, а кулеметників майже нема. Лише шість солдатів на десять кулеметів володіють Максимом, решта тільки ще вчиться. Одягнені погано. Солдати всі в лаптях, старшини в черевиках і обмотках. На весь загін тільки Донченко і його комісар у чоботях і шкірянках. Почувають себе в селі тривожно. Як тільки покажеться десь курява по дорозі, зразу зчиняють сполох. Місце збору їхнього, на випадок сполоху, — майдан коло церкви, — закінчив Сашко.

Лютий трохі помовчав, а потім спитав:

— А як наші люди підготовлені до нападу?

— Всіма внутрішніми справами в селі керує брат Мозгового, гімназист, що тут таки, в Петровій, учиться. Його помічник — Терешко Перепада, Петрівський хлопець.

Потім Сашко переказав ще про умовні сигнали, які буде подано з села на момент нападу.

Напад призначено на другу годину ночі. Повстанці підтяглись до самого села. Кожна група зайняла вихідне становище до наступу і напружено чекала.

А коли дід Кирик, церковний сторож, бамкнув двічі і луна останнього дзвону ще розкочувалась по балках, у центрі села знялося до неба кілька червоних півнів. У цю ж мить пролунало три артилерійські постріли. З усіх боків дощовим шквалом полився свинець станкових кулеметів. Затріскотіли рушниці... З кількох сот грудей прорвалось:

— Слава-а!

Перелякані чекісти в самій білизні мотнулися по освітлених вулицях, летіли в поле, але там їх зустрічав влучний свинець, холодний багнет, або важкий приклад рушниць. У задимленому повітрі повисли пронизливі зойки, стогони, розпачливі крики...

А коли над обважнілими полями підіймався рожевий ранок, по дорозі на Кривий Ріг усюди виднілися пороздирані лапті, брудні кашкети, брезентові торбинки з набоями: то «хоробрі» чекісти устелили свій шлях до «вихідних» позицій.

Загін Лютого повертався з багатими трофеями: десять станкових кулеметів, біля трьохсот рушниць, багато ручних гранат, пістолів і щось біля двох десятків осідланих коней. Полонених не було: тоді взагалі не було моди брати в полон...

Лютого урочисто зустрічав увесь штаб Степової дивізії. Він рапортував отаманові про перше бойове хрещення Степовиків. Блакитний тепло подякував.

Увечері була нарада верхівки штабу, де Вовгура доповідав про стан формування Степової Дивізії, як її ще на початку вирішено було іменувати.

Дивізія тепер виглядала так: перший кінний полк Лютого, другий кінний полк Гнибиди, третій піхотний Тишаніна, четвертий запасний Штиля і окремо — ударно-розвідувальний загін Чорного-Ворона, який складався з ста д'ятдесяти кінних і двадцяти тачанок з кулеметами. Цей загін був найрухливіший у дивізії і мав вирішувати найвідповідальніші завдання: вести розвідку, охороняти дивізію на марші, сковувати сили противника в бою та інше. Загін Чорного Ворона складався переважно з колишніх махнівців, які покинули чорні прапори і перейшли під свої рідні — жовтоблакитні. Воронівці мали добрий досвід партизанської боротьби на Україні. Школа Махна не пройшла для них марно. Вони потім не раз показували блискучі приклади партизанської війни. Все були бойові, хоробрі хлопці, тільки не досить дисципліновані, на кожному їхньому кроці відчувалася розхристаність, від них віяло широким Херсонським степом, а пахло неосяжною Таврією.

Крім того, дивізія тепер уже мала справжню артилерію з чотирьох польових гармат. Разом у Степовій Дивізії тепер було вісімнадцять тисяч війська.

На цій самій нараді вирішено не марнувати часу у Варварівці, а просуватися далі на захід, бо довше сидіти тут було б нерозумно: ворог уже докладно знав про сили і розташування Степовиків. Він по містах стягував більші сили

і готувався до рішучого розгрому повстання на Херсонщині. Загороджувальні загопи повітових ЧК Херсонщини й Катеринославщини стягалися в єдиний кулак під командою голови Катеринославської губчека Леплевського, якому доручено вести боротьбу з «бандами» на всіх теренах обох губерній.

Дальший марш дивізії призначено на восьму годину ранку.

XXI

Кінчався зелений травень і віяло пекучим червнем. По садках червоніли ягоди, рожевіла малина, наливалися соками шпуришки. Спритні горобчики цілими зграями налітали на стиглі садки, шукаючи легкої поживи. На полях хвилювались багаті хліба, переливаючись срібно-сизим колосом. Жагуче проміння виблискувало по суцільному килиму обважнілого колосся.

Порослі м'яким шпуришем польові дороги — забиті кіннотою, тачанками, селянськими підводами. Нескінченні валки тягнуться на захід. По селах, через які проїжджають колони, дівчата й жінки, старики і діти безперервним ланцюгом стоять із повними кошиками ягід і щедро обдаровують вояків.

Пізно ввечері село Верблюжка заповнилось військом по вінця. Але це військо не було схоже ні на котовців, ні на донченківців. Усе свої близькі, знайомі і рідні хлопці з навколишніх сіл. У кожному подвір'ї немов на Пречисту на ярмарку — шум, гомін, вигуки: повстанці розташовуються попід соломою, по стодолах, просто на токах, на запашному сіні.

Нарешті, все стихло. Село спало кам'яним сном. Не спав тільки Блакитний і не спав Вовгура. Вони сиділи на широкій лавці із спинкою в квітнику місцевого священика Макаренка, а їм усміхалися жовтогарячі гвоздики і ніжні левкої, полонили гострі пахощі нічної фіялки і бутони червоної троянди. Вони тихенько розмовляли про гарячкові минулі дні формування дивізії і про повні тривоги майбутні. Край села жалібно завивав невгамовний пес, а високо під зоряним небом ще жалібніше квилела самотня чайка; вони мовчки вслухалися в зворушливу мелодію української ночі.

Мовчанку урвав Блакитний:

— Чи ти не мав би бажання, Грицю, заткнути пельку отому псові? Я, звичайно, ні в які забобони не вірю, але

виття собаки чомусь завжди наганяло не мене тяжкий сум, бо завжди віщувало якесь нещастя.

— Дурниця, — озвався Вовгура, — пес, видно, за чимось нудьгує. Собака найчастіше вие тоді, коли господар десь зникає з дому, а тепер же багато господарів полищали свої домівки.

— Так, так! зідхнув Блакитний.

— Ну, мабуть, пора вже й нам на відпочинок, — сказав Вовгура, підводячися з лавки. Потиснув Блакитному руку, попрощався й пішов спочивати.

Блакитний ще якийсь час помріяв насамоті, а потім також рушив на спочинок.

В ліжку довго перевертався — не спалося. Вже й пес припинив свою жалібну мелодію, чайка теж полетіла десь спочивати, а Блакитний усе не міг заснути. І тільки як перестали перегукуватися треті півні, почав поволі дрімати.

Але несподівано до його вух долетів далекий, глухий шум. Потім наче під самим вікном пролунало два постріли. Блакитний схопився. В ту ж мить до його кімнати влетів раптовий і гукнув:

— Пане отамане! Сполох!

Блакитний вибіг на вулицю. Його оточило кілька старшин, що спали тут таки, надворі. Тепер уже чітко чулося з північно-східнього боку цокотіння кулеметів, рушничні постріли і крики: «ура!» Козаки кулями вискакували на призначені місця і швидко ладувалися в бойовий порядок. За яких п'ять хвилин повстанські підрозділи вже маршували назустріч пострілам.

Ділянку з півночі обороняв Лютий, із сходу — Тишанін. У резерві другої лінії — Гнибіда і Чорний Ворон.

Ворог із півночі зібрав великі сили: кілька тисяч кінної міліції, загороджувальний загін Єлисаветградської ЧК з доданим кулеметним дивізіоном та дві тисячі котовців. Натиск був страшний. Перша розстрільня Лютого почала заломлюватися і відступати до села. Їм на зміну виступили підрозділи Гнибіди і тимчасово відсунули ворожу навалу на сто двадвісті метрів за село. Тут несподівано з лівого флангу, немов із-під землі, виросла сотня котовців, які з криком і гиком мчали на розстрільні Гнибіди, вимахуючи голими шаблоками на червоному обрії передранішнього неба. Ще хвилина, і лави Гнибіди здригнуть... Дехто почав уже непомітно просуватися назад. Але нараз із-за крайньої клуні вискочила тачанка з четвериком — не коней, а зміїв. Коні чвалом летіли вперед, на котовців. За тридцять-сорок метрів раптовий поворот на місці. Блакитний натиснув на гашетку

Максима... Полився смертоносний олов'яний дощ... Котовці на мить зупинилися... Заміщення... Поруч Блакитного стоїть усе той самий незмінний Сашко і щосили кричить: «За Україну! За Рідний Край! Слава Блакитному!» З правого флангу, мов коршуни, вилетіли хоробрі Воронівці...

... І недавні «ліхачі» падають з коней, хапаються за хвости і тікають, а Воронівці нещадно рубають.

До восьмої години скінчилося все... Степовики святкували перемогу. Та й було що святкувати, бо мали великі трофеї: три гірські гармати, п'ятнадцять станкових кулеметів, до п'ятисот рушниць і безліч усякої амуніції.

Запасний полк Штила озброювався, а Сашко Романенко вів на повіді англійської породи рисака, якого передав отаманові, як подарунок від себе. Блакитний сердечно подякував.

Плян об'єднаних загороджувальних загонів Криворізької й Єлисаветградської ЧК та кількох тисяч Котовського ганебно провалився. Недобитки чекістів, як побиті пси, поверталися до своїх осиних гнізд.

XXII

Степовики були певні, що тепер кілька днів можна буде спокійно влаштувати свої справи у Верблюжці, бо чекістам треба було часу, щоб очуняти після такої невдалої операції.

Однак, не зважаючи на вигідне становище повстанців, контррозвідка Жидкевича не спала. Сам Жидкевич від ранку й до вечора приймав агентурну й бойову розвідку. Щодня прибували розвідники з Олександрії, Єлисаветграду, Кривого Рогу і доповідали, що робиться в ворожих кублах кривавих ЧК.

Віра вже давненько сиділа в Олександрії. Вона там мала досить праці. Степовики готували напад на Олександрію. Там була поважна залога: два полки новобранців, які проходили військовий вишкіл, та майже біля полку загороджувального загону ЧК, не рахуючи допоміжних міліційних частин та всяких дрібних підрозділів спеціального призначення. Військо містилося в касарнях біля залізничного двірця.

Край цвинтаря стояла самотня хатина гімназійного вчителя, в якій і була резиденція Віри.

Вдень біля хати ніякого руху. А тільки спускались над містом вечірні сутінки — до хати двері не зачинялися: приходили молоді червоноармійці з військових касарень, браві

хлопці з міської міліції, гімназистки, що працювали на пошті, у военкоматі. Особливо активна була Марфуша Місюра — друкарка военкомату, синьоока красива дівчина, яка щовечора відвідувала Віру. Вона приносила докладні звіти про політико-моральний стан залоги, зміни в розташуванні залоги, в особовому складі і т. д.

Віра, крім розвідувальної роботи, мала підготувати серед новобранців своїх людей, які б під час наступу на місто вчинили заколот усередині.

Досвідчена розвідниця з кожним подовго говорила, радилась, давала завдання, і вони відходили, а Віра щоранку направляла до Верблужки кілька пузатих конвертів з написом: «Таємно. Жидкевичу».

Сьогодні в обідню пору заскочила до Віри Марфуша Місюра. Вона була дуже стурбована і нашвидку розказала Вірі, що прибуло до міста двадцять вишколених курсантів із Херсону, які тількищо закінчили школу таємних агентів при Херсонській губчека і прислані на постійну роботу до Олександрійського повіту.

— Сьогодні о шостій годині военком матиме з ними нараду в присутності Воробйова, голови повітової ЧК. Нарада буде в приміщенні военкомату, варто було б приготувати їм «гостинця».

Віра здивовано подивилась на неї.

— Не бачу в цьому ніякого сенсу — що це нам дасть? Хіба — щоб розконспірувати себе? Це тільки провалило б нашу майбутню операцію. Ти скажи краще, як рознюхати, що вони говоритимуть на цій нараді — ото, я розумію, має сенс.

— Та це найлегше, бо мене ж запросив военком вести протокол наради, — байдуже сказала Марфуша.

— Ну, то чудесно! — схопилася Віра, — тоді все в порядку. Ти тільки постарайся, Марфушо, познайомитися з тими молодчиками.

Марфуша лукаво перепитала:

— То, кажеш, будемо заводити романи з молодими чекистами?

— Так, так! — напівжартом відповіла Віра.

Марфуша попрощалась і пішла.

А Віра також по обіді рушила до міського парку, де мала зустрітися з Василем Довгалем — секретарем міської в'язниці.

Там, у глухому кутку парку, її чекав уже Василь. Він тримав у руці пожовклу, стару газету, яку, поздоровкав-

шись, передав Вірі. Кілька хвилин поговорили й розійшлися.

Віра повернулася додому й почала обробляти звіт Василя про міську в'язницю, загорнутий у ту стару газету.

Віра уважно розбирала склад в'язнів. Переважний більшості їх приписувано § 54 кодексу. Цей параграф добре був відомий Вірі, бо все, що чинило хоч найменший спротив владі, підганялося під цей пункт.

Так, переглядаючи звіт, Віра й не помітила, як потайки підкрався до неї сон і переміг її. Прокинулася тільки тоді, коли почула на своєму обличчі чиюсь ніжну руку, яка голубила її, примовляючи: «А їй, певне, й не сниться отой з зеленкуватими очима херсонський гімназист, що має з нею сьогодні перше побачення...»

Віра машинально розплющила очі і побачила біля себе усміхнену Марфушу.

Швидше, Вірусу, підіймайся і готуйся до милої зустрічі. За годину маємо побачення з тими молодчиками, про яких я тобі говорила, — сказала піднесеним голосом Марфуша.

— Тобто, яке побачення? — схвильовано запитала Віра.

Та будь певна, Вірко, все зроблено як слід. О десятій годині йдемо з тобою до ресторану «Савой», а там зустрічаємось із двома елегантськими хлопцями з цих же таки таємних чекістів. Я, знаєш, розговорилася з ними під час перерви і, уяви собі, непогані хлопці — дуже хочуть завести знайомство з місцевими дівчатами. Я тебе, Вірко, відрекомендувала гімназисткою, мою товаришкою. Охоче познайомляться. Особливо там один із них, Віктор, бувший гімназист, досить розвинутий хлопець. Правда, він не дуже цікавий з обличчя, але призначений резидентом на кілька волостей, осідок матиме тут, у місті. Думаю, що буде цінний птах для тебе, — весело поплескуючи по плечах Віру, закінчила Марфуша.

— Гаразд, але розкажуй точніше, як і де має бути зустріч?

— Дуже просто. Ми йдемо до ресторану, замовляємо чай, а вони пізніше підходять до нас, вірніше, до мене, як до старої знайомої, а я вже рекомендую їм тебе, при чому ти, ніби, нічого не знала про таку зустріч. Я їх попередила, що моя товаришка дуже гоноровита й до того має симпатію... Так, звичайно, я сказала це для того, щоб більше їх заінтригувати...

— Гаразд, Марфушо, ідея прекрасна, тільки потрібно її продумано виконати! — серйозно сказала Віра.

XXIII

Невелика ресторанна заля в будинку № 10 на Соборній вулиці. Повітря димне, просякнуте горілчаным чадом, махоркою, матами. По столах ледве блимають маленькі «коптілки». Лунає якась розгнuzдана мелодія — не то «Молдаванка», не то «Сонька». Старий скрипаль, з ріденькою, обскубаною борідкою, енергійно човгає смичком, а на колінах аж ногою пристукує. У самому кутку якийсь захриплий голос вторить за музикою:

«А мы пришли ей счастья пожела-ать...»

За деякими столами гості вже куняють.

В цей час розчинилися двері й до ресторану зайшли дві гарно одягнені панночки. Вони сміливо підійшли до першого вільного столика і запросили офіціанта. Старенький слуга, з досить інтелігентним обличчям, уклонився панночкам, витер білим рушником стіл і кинув буфетниці:

— Пару чаю з сахарином!

Потім підійшов до прилавку, взяв тацю з чаєм, підніс до панночок і поставив перед ними дві шклянки. Панночки ліниво розміщували чайними ложками в шклянках і все поглядали на двері.

Незабаром до них підійшли два елегантсько одягнені хлопці. Прибулі чемно вклонились Марфуші. Подавши їм руку, Марфуша запросила до столу і познайомила їх з Вірою. Віра гоноровито простягла руку і нечітко вимовила: «Ліда». Хлопці сіли за стіл. Один із них зараз попросив офіціанта, щось йому сказав на вухо і, повернувшись до столу, далі розв'язно розпитував панночок про місто: чи є театр, які школи працюють і т. д.

Тримав себе незалежно, пиховито. В розмові весь час звертався до Віри. А вона байдуже кидала сухі відповіді, вдаючи цілковите незацікавлення. Потім переводила погляд на сусіда й дивилася йому просто в вічі, лукаво примружившись. Він хитро ухилився від її пронизливого погляду, опускав униз свої зеленаві очі, вдаючи «фартового міського парня», манірно закидав назад своє цупке, попелясте волосся, потім недбало змахував із притертого френча пушинки. А Віра далі міряла поглядом нового знайомого, думаючи сама собі: «Не таких типчиків бачили, не вперше нам купувати вашого брата!»

— Пожалуйте-с! — промовив офіціант, розставляючи по столі кришталеві чарки на тоненьких ніжках. Вірин сусід,

не чекаючи, поки офіціант приготує стіл, наповнив чарки і, піднявши свою вгору, голосно сказав:

— За наше прекрасное общество! За наше новое знакомство, товарищи!

Усі, цокнувшись, випили. Він, не закушуючи, наповнив знову, але панночки відмовились, а чекісти перехилили до дна.

Розмова помітно пожвавішала. Віктор — цей самий, із зеленавими очима запросив скрипаля і, тицьнувши йому щось у руки, сказав над вухо: «На сопках Манчжурии». Скрипаль відійшов, а Віктор наповнив чарки втретє і, не припрошуючи більше панночок, перехилив з другом.

Заля заповнилась чарівними звуками вальсу. Віктор запросив Віру на тур, але вона відмовилась. Віктор удруге почав припрошувати — уже нахабніше. Віра вирішила тепер задовольнити його прохання і пройшлася з ним кілька турів. Віктор був добре напідпитку і, вальсуючи, шепотів Вірі на вухо: «Прелестня Лидочка, сделайте так, чтобы мы, уходя, остались наедине...»

Віра заперечливо хитала головою і лукаво підморгувала йому. Віктор зовсім сп'янів від нової знайомої. Повернувшись до столу, він знову наповнив чарки. Випили, а потім Віктор випростався і голосно продеклямував:

«Куда, куда, куда вы удалились,
Весны моей златые дни? ...
Что день грядущий мне готовит? ...»

На цьому слові він уперто подивився на Віру і сів. Потім почав писати їй записочки, випрошуючи дозволу проводити її додому. Віра якийсь час поінтригувала свого нового знайомого, а потім схвально похитала головою, лукаво посміхнувшись. Віктор від того засяяв задоволенням.

Музиканти почали виходити, прибіральниці звалювали стільці на столи і підмітали. Офіціанти просили гостей залишити ресторан. Слухняніші підводилися й виходили, а дехто сварився, дехто, схилившись над столом, завдавав хрופака. Таких будили і виводили попід руки. Дві молоді парочки залишили свій столик. Віктор поважно вів Віру під руку і все щось шепотів їй над вухо. Вона дзвінко сміялась, жартувала, а він усе говорив:

— Милая, славная Лидочка! Я не могу без вас. Осчастливьте меня. Разрешите хоть раз в неделю видеть вас! Я готов положить на алтарь любви все, отречься от моих широких полномочий, лишь бы видеть вас...

Замріяні зорі вгорі хитро посміхалися з п'яного чекіста, а він усе твердив своє. Був такий п'яний, що, певне, вже не пам'ятав себе. Усе хвастив своїми широкими повноваженнями на Олександрійський повіт. Розкривав Вірі багато чкістських таємниць, а вона, ніби й не цікавилася політичними справами, вдавала з себе байдужу до цього і навіть припиняла його.

Біля чиєїсь чужої хвіртки зупинились. Віра подякувала за вечір і направилась до хвіртки, але Віктор затримав її руку і просив побачення на завтра. Віра погодилась, призначивши зустріч на цвинтарі, біля пам'ятника графові Потоцькому, бо то було найпримітніше місце на цвинтарі. Високу, мармурову статую графа, з багатим розццяцькуванням самоцвітами, всі в місті знали.

«Роман» Віри з Віктором був у повному розпалі, уже доходило до «одруження», але Віра все відтягала до осені, бо ще дещо заважало, — пояснювала вона своєму «нареченому». Марфуша теж «крутилася» з другом Віктора — Петькою Носовим. Дівчата працювали на повний розгін. Вони проникли в найглибші таємниці Олександрійської ЧК. Всі відомості, що так ретельно добували дівчата від своїх «наречених», дбайливо обробляли і надсилали до Верблюжки — «особисто Жидкевичу».

Так послідовно, пляново, за всіма правилами розвідницького майстерства, проходила підготовка до захоплення Олександрії повстанцями. Атмосфера навколо міста згущалася. Пахло димом і порохом. Олександрія спала й здригалася. Їй ввижались страшні сні...

XXIV

Було чарівне літо тривожного тисяча дев'ятсот двадцятого року. Червнева спека ввійшла в свої права. Дорідні жита половіли. Сором'язливі сині волошки привітливо посміхалися. Високо вгорі кружляли жайворонки. Селяни задоволено поглядали на багатий урожай. Але навколо Олександрії панувала незнана тривога. Дні і ночі незчисленні повстанські підрозділи підтягалися до міста.

На другу половину червня Степова Дивізія була розташована навколо Олександрії в радіусі двадцять-двадцять п'ять кілометрів. Головні ударні загони стояли в Піщаних Бродях, Шамівці, Глинському і Н. Празі. Місто було охоплене потужним залізним перснем з усіх кінців.

Пляни наступу були оброблені в деталях. Вовгура день

і ніч просиджував, і все креслив, малював, писав. Нарешті, все було закінчене. Тепер розроблені пляни наступу передано Блакитному. Він ще раз переглянув їх, викликав деяких старшин-виконавців, радився з ними, обмірковував подробиці, уточняв.

Двадцять сьомого червня відбулася вужча нарада оперативної частини штабу. Плян остаточно узгоджено й затверджено. Наступ призначили на досвіток двадцять дев'ятого, на неділю.

Напередодні вирішного дня цілий день частини підтягалися до міста Робилося це не одночасно з усіх кінців, щоб не виявити себе перед ворогом. Пізно ввечорі відділи повстанців стояли за п'ять-сім кілометрів від міста, чекаючи наказу про штурм. Усі шляхи можливого підходу допомоги червоним були заставлені. Ар'єргарди Степовиків заслонили дороги з Єлисаветграду, Знам'янки, П'ятихаток і Кривого Рогу. А опівночі з усіх кінців зірвали мости і попсували телефонічний зв'язок. Усі підготовчі роботи закінчено.

Навколо міста і в місті — гробова тиша. Мовчазні зірки безжурно перекочувалися по нічному небосхилі. Іноді місяць бязко визирав із-за прозорих хмар і знову ховався, щоб не бути свідком наступних подій. На станції чмихала захрипла кукушка, підвозячи жовту глину з Піщанобридського кар'єру. Усе насторожено мовчало. Тільки сполохані передовими стежами зайці порушували нічну тишу.

Раптом загадкову мовчанку ночі прорізав гострий свист набою. За ним другий і третій, а далі — безліч. Заревла страшна канонада. Один запальний поціливі міську в'язницю, другий — касарню. Дружини, підготовлені Вірою, запалили военкомат, а за ним хлібні магазини на станції. Місто огорнулось суцільним червоним покривалом. Стало видно, як удень. Мешканців охопила паніка. Біля касарень істеричні крики: «Становись!» «В ружьє!», а червоноармійці розбігаються по темних закутках, шуляться в завулках і уникають строю. Біля касарень — хаос: командири кричать, лаються, штовхають червоноармійців під боки пістолями...

На в'язничному дворі заворушилося, немов у вулику, начальство розбігається, в'язні вискакують з палаючого будинку, хапають дошки з тину, ломаки з дров'яних штабелів і молотять охоронників. В повітрі висить крик, стогін, лайка, плач — усе злилося в єдину, жажливу мелодію.

З усіх кінців міста вибухи артилерії доповнюють невагомні черги олов'яного дощу з кулеметів, безладна тріскотня рушниць. Вмить артилерія замовкла, а кулемети ще

посилили вогонь. Почулися грізні крики: «Слава! Слава! Слава!» Повстанські відділи заповнюють місто. Спротив дуже слабкий: лише де-не-де безладна стрілянина з рушниць та глухі крики «ура!». Червоноармійці цілими відділами переходять на сторону повстанців. Тут же багнетами колять своїх командирів.

На ранок усе місто було в руках повстанців. Вся залога перейшла на бік Степовиків, за винятком високих командирів, яких прикінчували їхні ж бійці. Апарат ЧК і военкомату майже весь забрали живим, тільки голова ЧК Тополев урятувався, бо був на цей час у від'їзді.

А коли над Херсонськими степами вставав рожевий ранок, коли на небі не було жодної хмаринки і свіже ранішнє повітря розносило різкі пахощі польових квітів, Віра сиділа в Звенигородці за столом, а перед нею, із зв'язаними руками, плазував у жалюгідній позі її «наречений» Віктор, благуючи пощадити його життя.

— Але як низько для чоловіка, та ще такого, за якого ви себе видавали — хороброго, ідейного чекіста — так плазувати перед дівчиною! — з огидою говорила Віра. — Ганьба, товаришу Вікторе! Тільки вчора ви розпиналися за свої «священі», як ви їх називали, ідеї, а сьогодні так ото побиваєтеся за своє мізерне життя. А чи не крає вам серця плач і стогони нещасних селян, яких ви катували в льохах Єлисаветградської ЧК? А чи не переслідує вас тінь замученого вами вчителя Колоса з Верблюжки в Олександрійській в'язниці? Чи не чуєте ви шматуючого душу плачу сотень і тисяч сиріт, батьків чиїх ви відправили на той світ? Ви, прибічник кривавого большевицького терору, апостол чекістського пістоля і середньовічного мордування, смієте просити пощади?! У ваших кривавих очах світаються благаючи погляди сотень жертв, яких ви самі встигли замордувати за своє, ще зовсім молоде, життя. Смерть жалюгідній тварюці! — істерично вигукнула Віра останні слова...

Зірвалася з ослону і вийшла, а вартові вивели чекіста, «нареченого» Віри і повели в напрямку, де виднілися за селом глинища.

А на майдані, біля міського собору, зібралися тисячі народу вітати своїх визволителів. На імпровізованій трибуні стояв Вовгура. Він поздоровляв горожан з великим святом. Його буйне волосся срібно блищало від проміння, що боязко прокрадалося через золоті бані собору.

За кілька хвилин майдан спорожнів. Народ розходився. Вгорі весело щebetали проворні щиглики. Степовики вирушали в дорогу...

Степовики йшли різними шляхами. Кожний полк мав свій маршрут. Наказано було за три дні зосередитися в Братолюбівці.

По дорозі нічого особливого не сталося, коли не зважати на дрібні пригоди в селах, де нищили продзагони, звільняли в'язнів. Міліції по селах не чіпали, бо все то були свої люди, за дуже малими винятками.

До призначеного місця прибули вчасно. Біля тижня повний відпочинок. У цей час поповнювали підрозділи людьми, зброєю, амуніцією. Запасний полк Штиля систематично проходив військовий вишкіл.

Відпочивши, почали готуватися до походу на Херсон. Справа була досить поважна, бо коли повітові міста мали лише загороджувальні загони ЧК і невеликі військові залоги, то Херсон — губерніяльне місто — мав поважні сили і йти туди абияк було б щонайменше нерозважливо.

Тому то Віра задалегідь перебралася туди і зайнялася солідною підготовкою. Тут треба було добре попрацювати: встановити контакт не тільки з адміністрацією і військовими, а й з робітничими організаціями, бо більшість робітників уже були задурманені червоною пропагандою. Але такої досвідченій розвідниці, як Віра, ніде не було непоборних труднощів. Вона вміла перемагати всякі перешкоди.

Перед від'їздом перебула не одну безсонну ніч з Блакитним. Усе радились, обговорювали, як краще підготуватися до цієї відповідальної операції. Лише німі стіни та підсліпуватий ліхтарик голови Братолюбівської сільради були свідками їхніх розмов, шифрованих зв'язків у Херсоні, де Віра мала працювати.

Пробиралася вона до Херсону яких вісім днів. Коли зелені вулиці міста огорнулися чорним покривалом ночі, Віра прямувала жовтими панелями окраїни на Єлисаветградську № 12, де жила вчителька Сміла, куди вона мала паролі.

На порозі кам'яного будинку Віру зустріла привітлива вчителька і запросила до хати. Навіть не запитавши пароля, сказала:

— Прошу, прошу, панно Віро, заходьте до хати! Думаю, що не помилюся? — запитливо глянувши на Віру, продовжувала:

— Прошу сідати й почувати себе, як дома!

— Дуже дякую! — сухо відповіла Віра, бо почувала себе дуже стомленою, а сівши, додала:

— Ви, звичайно, не помилилися, однак, дотримуючись формальностей конспірації, все ж таки варто було б перше спитати пароль.

— Нічого, дитинко, все буде гаразд! — посміхаючись, говорила стара вчителька. — Мені ще вчора переказав зв'язковий, що має бути панночка, він не назвав — яка, але я чомусь сама догадалася, що це мусить бути тільки панна Віра, бо мені про вас дуже багато розповідав у свій час пан Блакитний, а я з ним уже кілька років знайома — колись училася разом з його сестрою, навіть була кілька разів на різдвяних святах у них дома . . . Дуже мила родина, але от вас чомусь не знаю, — продовжувала швидко учителька, — ви ж, здається, його землячка?

— Так, так, землячка, — втомлено відповіла Віра.

Весела господиня весь час намагалася розгорнути ширшу розмову, однак вона чомусь не в'язалася, бо Віра не дуже охоче брала в розмові участь. По короткому часі господиня запросила Віру до столу.

Віра подякувала. Вона тільки годину тому добре повечеряла в сусідньому селі.

Поговоривши з годину, розмістилися спати. Не зважаючи на велику перевтому, Віра довго не могла заснути. Все вслухалася в глухе рокотання моторових човнів на пристані, в шум перелітних качок у Дніпрових плавнях, а сну ніяк не могла до себе привернути. Нарешті, примусила себе і заснула.

Другого дня Віра прокинулась дуже рано. Господиня була вже на ногах і готувала сніданок. Віра тепер виглядала зовсім інакше, ніж учора. Сьогодні вона була свіжа, бадьора, навіть господиня помітила цю різку перемену в дівчині, бо аж запитала:

— Сьогодні вас не впізнаєш, Віро, а що з вами було вчора?

— Бачите, Варваро Михайлівно, я була дуже стомлена. Бо останні ночі перед виїздом майже не спала. Розумієте, було дуже багато роботи. Тут, правда, жде мене не менша праця, але нічого, думаю, що за вашою допомогою справимось і тут!

— Так, так, — погодилась господиня, — я завжди до ваших послуг. Та правда, тут і без мене буде кому допомогти: у нас у місті дуже багато порядних людей. Я вас познайомлю де з ким.

— Ні, ні, пані, ви мене тепер ні з ким не знайомте. Спочатку я сама трохи ознайомлюся з містом, а пізніше —

можна буде. Крім того, я теж маю тут декого знайомих ще з гімназії, бо я ж останні дві кляси кінчала тут.

— А-а! — протягла господиня, — то ви тут своя людина. Ну, то ще краще.

Поснідавши, Віра пішла до міста. Вирішила, насамперед, оглянути військові касарні, щоб дізнатися, як вони наповнені військом. Ішла рухливими міськими вулицями і пильно оглядала все навколишнє. Її дивувало таке велике насичення міста військовими. Та не тільки дивувало, а й бентежило. Що не крок, то й червоноармієць, а як не червоноармієць, то курсант якоїсь військової школи. Віра намагалася по уніформі догадатися, що то за школа, однак, ніяк не могла второпати. Подумала сама собі: «Це ж скільки їх у формі, а певне не менше й у цивільному, як той недавній „наречений” Віктор...»

Що більше заглиблювалася в місто, то все тривожніше ставало їй на душі, бо все більше й частіше зустрічались військові.

Оглянула головні касарні, побувала біля военкомату, управління міської міліції. До будинку ЧК сьогодні вирішила не йти.

Добре стомившись, присіла в міському парку відпочити. Перебирала в голові військову силу Степової Дивізії, порівнюючи приблизно з військовими силами тут. Так, задумавшись, сиділа кілька хвилин, а потім розгорнула газету й повела байдужим поглядом по заголовках, об'явах. Проглядаючи газету, інстинктивно відчула, що рядом чиєсь очі її гостро пронизують. Перевела очі з газети на сусіда, однак, спершу він не справив на неї враження: звичайний собі курсант якоїсь військової школи, уніформою подібний до артилериста. Але очі юнакові якось приємно заблищали, він м'яко посміхнувся, а потім раптом підвівся і підійшов до Віри. Цокнувши каблуками, промовив юнацьким голосом:

— Разрешите представиться!

Віра здивовано подивилась на нього, а потім теж посмінулась і нерішуче промовила:

— Невже Коля Недавий?

— Так точно, товарищ Вера, — курсант першого артилерійського училища імені Котовського, — відрубав Микола по-військовому і потиснув Вірі руку.

— Та як же ти потрапив сюди і коли?

Микола зідхнув, перевів дух і розповів:

— Пам'ятаєш той лихопомний вечір тисяча дев'ятого сімнадцятого року, коли мене не стало в селі, коли батько кинувся за ікону, де були сховані сімсот карбованців від

продажу лошака, а їх теж не стало, як і Миколи — єдиного сина Ілька Недавнього? Мені тоді, розумієш, романтично настроєному юнакові, захотілось воювати, я зробив перед батьком той злочин і назавжди попрощався з селом. Дуже тяжко було розлучатися, Віро, з матір'ю, з ріднею, а особливо боляче було залишати свою сірооку Пашу. Коли я дійшов до Рядової посадки, там сів, оглянувся востаннє на село, то Митрофанів Ліщинин вітряк ніби прощально махав мені правим крилом, а Останпенкові тополі тужно плакали, проводжаючи мене в далеку дорогу. Я тоді впав на траву і щось із годину плакав, як мала дитина. Мені вторили плакучі верби біля Жидівського ставка, і сумно вили, пронизуючи душу, лисиці в руїнах Мовчанового хутора. Я тоді вже хотів повернутись назад, але якась невідома сила з лісової гущавини нашіптувала вени: «Ні, ти не маєш права повертатися, ти зробив тяжкий злочин перед рідним батьком...» Підвівся я з важкою, мов стопудовою головою, і хоч як було тяжко на душі, пішов. Шукав петлюрівців, щоб до них записатися, але, певне, так хотіла фортуна, щоб я потрапив до червоних. Був майже два роки на фронті, а тепер оце другий місяць уже вчуся в артилерійській школі на червоного офіцера... Чому ти, Вірко, так чудно дивишся? — раптом урвав запитанням свою розповідь. — Певне, не вкладається в твоїй голові: «Микола Недавній, перший гімназист у Тернівській гімназії, щирий український патріот, син такого поважного господаря Ілька Недавнього, і — раптом учитись на червоного офіцера?»

Віра по-товариському посміхнулась, а потім додала:

— З тебе був би непоганий психолог, я тільки дивуюся, Колю, чого ти пішов на військового вчитися! Ти добре відгадуєш думки. Тільки ти не гнівайся, Микольцю, — плескаючи його по плечах, говорила, заглядаючи йому в вічі, Віра.

— Ти мене, Віро, їй-богу, ображаєш... Ну, як би я міг розгніватись на тебе? Ти собі не уявляєш, як мені приємна ця наша зустріч. Своєю появою тут ти розврушила найглибші закутки моєї душі. Переді мною, як на кіноплівці, пробігли тепер приємні спогади гімназійних років у Веселих Тернах. Я ніколи не забуду запальних лекцій професора Прохоренка. Його голос і дотепер бринить у моїх вусах. Я ніби й тепер бачу, його перед собою збудженого, енергійного. Його слова про гетьмана Мазепу й досі дзвенять неприглушено: «То був відважний Лицар, хоробрий вояк, зразковий державний муж, гідний наслідування прийдешніми поколіннями...» А ми, як бачиш, так ось наслідуємо наших героїчних предків... У мене в голові також довго

не вкладалося те, що сталося зі мною, але час — він усе перемагає... Спочатку нудьгував і я, а потім поволі мусів примиритися. Так, певне, доля посміялася з мене. Але що маю робити тепер?

На цьому Недавній безпорадно розвів руками.

— Як це — що маю робити? Невже тільки й світу, що в вікні? Невже військова школа — це вже все для тебе, Колю?

— Так, я розумію, що не все, і чую, що воно там десь щось робиться, але зрозумій мене, Віро, що я тепер відірваний від справжнього життя, сірими мурами касарні я відгороджений від живого світу. Додому повернутись я не можу, бо то йзлочасний лошак, тих сімсот карбованців перетяли дорогу... Коли б не це, може б воно й інакше було... Повернувся б до села, зустрів би старих друзів, може б тоді знайшов іншу дорогу, але... відрізані для мене туди шляхи... Дуже тяжко буває, Віро, що не знаєш, кому служиш і за що. Вірніше, знаєш, кому, а тому, що знаєш, то стає ще тяжче на душі...

Він благально дивився на Віру, ніби шукаючи в неї прятунку.

Віра кинула гострий погляд на його, таке невинне, обличчя і благальний вираз очей, а потім сказала рішуче:

— Так, Миколо, я розумію, що це велика трагедія в твоєму житті, однак становище не безнадійне. Мені здається, що все можна поправити, коли ти, звичайно, лишився таким, якого я тебе знала колись.

— Я був, е і буду завжди непоправним ворогом того, кому тепер служу і за кого борюся! — твердо відрубав Микола.

Вірі та сповідь земляка, видно, припала до душі. Ще трохи посидівши поруч, перекинувшись незначними словами, попрощалися, умовилися зустрінутись завтра о шостій.

Потиснувши Миколі руку, Віра підвелась і швидкою ходою попрямувала до виходу, а Микола лишився на лавці. Він дивився вслід своїй шкільній подрузі, а в очах іскрами палахкотіла надія на можливість ще весну в його сірому курсантському житті. В його голові пролітали спогади про безтурботні гімназійні роки, драмгурток, «Назара Стодолю», «Степового гостя», захоплюючі лекції професора Прохоренка... Важким тягарем тиснула свідомість, що тепер він, Микола, який горів відродженням української нації і її квітом — молоддю, яка прокидалася до життя, яка вперше відчувала український ренесанс, тепер Микола — курсант школи червоних командирів... Йому стало бридко й образливо на себе. Проклинав у цю хвилину той фатальний вечір вісім-

надцятого року, вороного лошака і кляті сімсот корбванців... Ще трохи посидів... Потім підвівся й пішов — до касарні...

XXVI

Повільно, але впевнено Віра розгортала свою сітку в Херсоні. Жила постійно в тієї ж учительки, але зустрічі влаштувала — або в парку, або на якихось інших квартирах; місця її осідку в Херсоні ніхто не знав.

За кілька днів нав'язала зв'язки з військовими через Миколу Недавнього, з военкоматом, з міліцією й робітничими організаціями, але найтяжче було встановити контакт з ЧК, за високі мури якої ніяк не вдавалося проникнути — надто вже все було там задротоване.

Десь на другому тижні проживання Віри в Херсоні, один друг познайомив її з Лідією Іванівною — буфетницею губчека.

Лідія Іванівна була вчителькою з недалекого села, дочкою робітника з Миколаївського суднобудівельного заводу. Була вже старша жінка, чоловік її був капітаном царської армії, а потім служив у Денікінській, пізніше емігрував десь за кордон, що Ліда Іванівна зберігала в великій таємниці. Була вона надійною українською патріоткою, часто розповідала Вірі, як сварилася з чоловіком за Лесею Українку, бо Леся була її куміром, а чоловік не долюблював української літератури — був непоправним «неділимцем».

Ліда Іванівна багато прислужилася Вірі в її розвідчій роботі, бо була близька до родини начальника Херсонської губчека. Дружина начальника Леся колись училася, разом із Лідією Іванівною, в Миколаївській гімназії.

Леся нічого не знала про чоловіка Ліди Іванівни, а знала тільки її, як дочку робітника, ще в гімназії, а пізніше, за словами Ліди Іванівни, її чоловік був учителем і помер у 1919 році в селі, де вони вчителювали.

Леся тепер, зустрівши свою давню товаришку, зжалілась над нею, що вчителі в такому скрутному становищі і запропонувала їй улаштуватися буфетницею в ЧК.

Віра зав'язала теплу дружбу з Лідою Іванівною. Часто бувала в неї вдома, на Поштової 22, де жила буфетниця в невеликій затишній кімнаті триповерхового кам'яного будинку.

Отже, покищо, у Віри все було гаразд: усі її — і старі й нові — знайомі в Херсоні були ніби певні люди, лише

друкарниця міліції Сіма трохи не подобалась Вірі. Вона чомусь ставилась до неї з недовірою. І сама не знала Віра, чому це так, однак, інтуїція-нашіптувала їй про Сіму недобре. Вона часто задумувалась про це, перевіряла через своїх людей, — усе, ніби, було в порядку.

Але одного разу друкарка призначила Вірі позачергове побачення. Прислала зв'язкового з запискою, в якій благала обов'язково прийти, бо є невідкладні справи. Віру ще більше взяв сумнів. Вона вирішила, замість себе, послати одну «комсомолку», яка мала потрапити туди ніби зовсім випадково. За деякий час «комсомолка» повернулася уже на іншу квартиру, де Віра призначила їй зустріч, і розповіла, що з друкаркою її чекали два чекісти. «Комсомолку», як людину, що «випадково» зайшла туди, відпустили, родину явочної квартири всю заарештували.

Після цього випадку Віра більше законспірувалася, тримала себе ще обережніше, пішла глибоко в заплілля. На вулиці ніколи не показувалась, а зв'язкових тримала тільки по квартирах, яких мала в місті досить.

Так проходили будні розвідчої праці Віри в Херсоні біля місяця, а на потчаку другого місяця вона повернулася до дивізії і склала Жидкевичу широкий звіт.

Готували похід на Херсон.

XXVII

Дивізія пересувалась до Херсону переважно ночами. Днювали по невеликих лісках, подекуди порозкиданих по Херсонщині, по селах та хуторах. Великих населених пунктів уникали. Такі пункти, як Долинська, Борбинець, Новий Буг обходили за кілька кілометрів. Загалом, марш, проходив дуже скрито і ніяких сутичок по дорозі не було. За кілька днів зосередилися біля самого міста.

Вдень до Херсону поїхав сам Жидкевич із двома старшинами. Їхав він, як «комиссар особих поручений Л. Троцького», а з ним — два «ад'ютанти». Відвідали головніших у місті: голову губчека, команданта залого, начальника міліції тощо.

З усіма говорили, радились, вислухували їхні скарги на вище начальство, все нотували, обіцяли, по приїзді на місце, залагодити їхні вимоги і претенсії. Загалом, візита пройшла чудово.

Увечері, коли повернувся Жидкевич, у штабі відбулася нарада. На цій нараді Блакитний помітно нервувався —

видно було, що не зовсім задоволений деякими даними Жидкевича. Потім усі розійшлись, тільки з Вірою ще довго розмовляв Блакитний наодинці. Пішла й Віра. Блакитний лишився сам. Схилившись над мапою, щось креслив, обводив червоні, сині кола на мапі.

Вирішено було нападати на місто тихо, без усякої артилерійської підготовки. Опівночі зняти червоні пости. Цим керувати доручено Сашкові. На час зняття постів усі групи мусли бути зосереджені в зазначених місцях і за сигналом нападати. Вся підготовка мала скінчитися до третьої години ночі.

Сашкова група вирушила перша, а за нею чорними вулицями сонного міста посувалися інші ударні загони; резерви кожної ударної групи йшли за своїми на певній відстані.

Рух проходив тихо, непомітно, без найменшого шереху. Місто вже спало кам'яним сном. Над Херсоном стояла нічим непорушувана тиша. Лише прозорі води замріяного Інгула розмірено хлюпалися об скелясті береги сірого граніту, повільно спливаючи до старого Дніпра, та полохливі крижі у дзеркальних плесах зрідка порушували мертву тишу. Густий очерет у Дніпрових плавнях нащиптував тривожну пісню, яка обережно прокрадалася сонними долинами за місто, і десь далеко зникала.

А Степовики, користуючись тишею, прокрадалися — хто до центру, хто до військових касарень, а інші — на протилежну окраїну міста, де в зелені пахучих берез потопала артилерійська школа; кожний займав своє вихідне становище до наступного штурму.

Херсон спокійно спав. Раптом із пожежної вежі пролунав дзвін — один, другий, третій... І ще луна третього удару дзвону розкочувалася широко по Дніпрових плавнях, як у центрі лягнув рушничний постріл. Полився смертоносний вогонь відразу із кількох Максимів, до них приєднались Кольти, вибухнули гранати, розляглося грізне: «Сла-ава-а!» — все змішалось в смертельному танку. Повисли в повітрі одчайдушні крики, зойки, стогони. Повстанські резерви заливали широкі вулиці міста. Але в їхній допомозі майже не було потреби, бо всі призначені пункти вже були сплановані ударними групами. Напад проходив удало. Все швидко кінчалося.

Несподівано від пристані прошуміло в повітрі кілька артилерійських шрапнельних пострілів, за ними заграли станкові кулемети. Почулись несміливі вигуки: «Ура!»...

Як з'ясувалося пізніше, прибуло багато моторових човнів з артилерією й піхотою. Артилерія почала безперервний

обстріл міста, а піхота, під її прикриттям, посунулася суцільними розстрільнями до міста. Удар від пристані був раптовий і несподіваний. Колони повстанців здригнули і почали відступати. Місто заливали жервоні розстрільні. Вони безперервно сунулися й сунулися. За якусь годину повстанці залишили місто, відходячи в західньому напрямку. Правда, відступ був частково організований, бо його прикривала з західнього боку артилерія.

Блакитний вихром літав між відступаючими і з усієї сили причав: «Давай, давай!» Його англійський рисак рвав землю копитами, наступав на п'яти, відступаючим, обкидав їх клоччям піни, а артилерія — і з одного і з другого боку безперервно ревла розлютованим звіром.

За два кілометри від міста Блакитний залишив свою засідку: Лютого з кінним полком і Чорного Ворона. Сам з рештою відступав усе далі. Червоні в шаленому пориві блискучого успіху рухалися вперед і вперед. Ось уже наступають на п'яти повстанцям. На п'ятому кілометрі від міста Блакитний кулею вилетів наперед. Махнувши шаблюкою, голосно гукнув:

— Стей!

Усе вмить зупинилося. З невеликого ліска, де засів Лютий, відкрили смертоносний вогонь кулемети, а напереріз червоним ланями вилетіли Воронівці. Кіннота йшла повним алюром. Кіннотчики з криком і гиком, який вони добре за своїли ще у Махна, хмарою насувалися на червоних.

Ророг з несподіванки оторопів. Дехто боязко відстрілювався, а більшість підіймала руки і здавалась, але Ворон нікого не щадив. Розгорілась пекельна м'ясорубка. Повстанська піхота теж кинулась назад. Блакитний спішився, коня передав вістовому, а сам спереду розстрілень ішов на повний зріст. Запалені героїчним прикладом свого отамана, піхотинці лавами накидалися на червоних і кололи, і кололи багнетами. До Блакитного підскочив Вовгура:

— Отамане! Залишіть розстрільні! Вас чекає командний пункт! Перебираю команду!

— Займай командний пункт! Передаю команду, — відповів Блакитний, — я тут, з козаками!

Підлетів на тачанці Сашко:

— Пане отамане! Вас чекає кулемет!

Блакитний вискочив на тачанку, а Сашко біля нього — другим. Тачанка помчала вперед. Раптом зупинилась. Робиться різкий поворот. З кулемета полився вогонь. Червоні падають, як підкошена трава. Кругом гримить: «Слава-а!» Скрегочуть шаблі по твердих черепах. Цівками бризкає

кров. А зза ліска вискакують усе нові й нові сотні. Ворон, немов та примара, літає між червоними, поблискуючи шаблюкою по ворожих головах.

Недобитки вихром змітаються до міста, а там — урозтіч по дворах. Кіннотчики гасають по вулицях, ускакують у двори і дорубують тікаючих. Тишанін так захопився, що за одним улетів конем у перукарню. Піхота суцільною лавиною сунулася містом, доганяючи червоних.

У місті зчинилася страшна паніка. Все втікало до пристані, але мало кому вдалося врятуватися моторовими човнами.

Біля четвертої години місто було в руках повстанців.

Площа залита народом. На селянському возі, як на трибуні, з'являється Блакитний. Усміхненим поглядом обвів натовп. Натовпом пробігло: тсс... тсс... Людське море затихло. Гучний голос отамана прорізав заворожену тишу:

— Дорогі козаки, старшини і цивільне громадянство! Наші українські простори протягом кількох століть були пляцдармом великих бойовищ; кожний клапоть нашої землі щедро политий кров'ю наших найкращих людей, усіяний лицарськими кістками наших предків. Ненажерливі вороги завжди прагнули захопити нашу Батьківщину. Однак, довгий час наші предки давали їм разучу відсіч. Знесилившись, наші славні гетьмани, з болем у серці, змушені були піти на спілку з можновладним московським царем. Від того часу на нашій землі запанував царат. Династія Романових триста років визискувала наше селянство, експлуатувала робітника, шкіру здирала з нашого народу, як писав своєю кров'ю славетний Кобзар: «Бо нічим обути панят недорослих...» Але настав час розплати. Проклята царська система завалилась навіки. Уже три роки, як попів Романових розвіяли по Уральських хребтах, а їхній трон канув у вічність. Однак, на місце Романових прийшла ще страшніша династія лєнінів і троцьких — вони скористалися слабкістю тимчасового російського уряду і підступно захопили владу. Їхні привабливі гасла задурили голови багатьом. Народ повірив новітнім царям. Але подивіться, що робиться навкруги. Лєнін і Троцький далеко жорстокіше прибрали Україну до рук, ніж царі. Вони обернули нашу Вітчизну у свою власну колонію і безкарно господарюють у ній, вивозячи до московської большевії нажите потім і кров'ю наших батьків українське добро. Большевицькі правителі в крові топлять наш народ. Із темного чекістського підземелля лунає плач, стогони ні в чому неповинних наших братів. Жертви кривавої ЧК благально простягають до нас

руки і просять помститися за їхню невинну кров. Ми клянемося перед теплими ще трупами наших земляків, замордованих у льохах ЧК, що не складемо зброї аж до переможного кінця, аж до цілковитого знищення большевицького окупанта! Ми пронесемо наші жовтоблакитні прапори крізь огні й хуртовину, як проносили протягом останніх трьох років. Ми їх не зрадімо ніколи. Доки тече кров у наших жилах, доки б'ються наші серця, ми будемо боронити нашу державну незалежність, будемо грудьми відстоювати нашу самостійність! Честь і слава героям, що склали свої буйні голови за нашу Батьківщину! Нехай живуть і борються наші хоробрі Лицарі, що присвятили себе боротьбі за свій народ, за свою незалежну державу! Слава Україні, яка повстає з руїн і пожарищ!

По майдані прокотилося могутнє:

— Слава! Слава! Слава-ва-а!

Із грудей багатотисячного натовпу прорвалося нестримне:

«Ще не вмерла Україна,
І слава, і во-о-ла...»

А десь далеко, у Дніпрових плавнях, луна віддавала:

«Згинуть на-а-ші во-о-роги,
Як роса на соон-ці-і...»

Урочистість закінчилась. Повстанські відділи гужем витяглися на просторі вулиці Херсону. Курс лежав на Захід. Площа поволі порожніла. Однак ще довго на площі вимахували хустками, кашкетами, капелюхами. Повітря пахло чадом.

XXVIII

Над Херсонськими степами стояла страшна літня спека. Полуднєве сонце щедро обдаровувало жагучим промінням буйні хліба безмежних просторів. Високо в повітрі висів беркут, повільно вимахуючи дужими крилами, дзвеніли, тріпаючись у повітрі, жайворонки, чарували проїжджого придорожні криниці, солодко пахло холодною м'ятою: стояло чисте і ніжне літо.

На полях кипіли жнива. Люди збирали багатий урожай. Але молоді Херсонщини не було на жнивях. Вона вся — в Степовій Дивізії Блакитного. Юнаки теж косили, але не хліб, а московсько-большевицьку орду, що каламутним морем заливала українські простори.

Сьогодні дивізія поверталася з багатих жнив — із Херсону. Всі дороги в напрямку Єлисаветграду, Олександрії були запружені повстанськими колонами. Блакитний часто вискакував на придорожню могилу, прикладав до очей далекогляд і обдивлявся широкі простори. Від краю і до краю, вузькими польовими доріжками, рухались на захід вози, піші, кінні. Виблискували на сонці цівки рушниць, піхви козацьких шабель. А буйні хліба, коливаючись, срібними хвилями котились на захід, ніби поспішаючи не відставати від Степовиків. Де-не-де сиротами стояли копи в без меж розлитому океані дорідних хлібів. Степовики просувалися до своїх насиджених гнізд.

За кілька днів дивізія прибула до тих сіл, звідки вирушала на Херсон. Розмістилися по селах на відпочинок і відразу почали підготовку до наступу на новий об'єкт — вузлову станцію П'ятихатки. Штаб дивізії розташувався у Жовтій, де колись Вовгура був головою волвиконкому. У тому самому кабінеті, де кілька місяців тому Вовгура радився з головами сілрад Жовтянської волости і «опрацював із ними директиви повітового виконкому в питаннях «продразверстки», тепер із тими самими людьми, але вже сотниками Степової дивізії, обмірковував, як нищити тих, що писали йому такі директиви, що висмоктували з його селян останнє збіжжя, викачували яйця, молоко, лишачочи малят на голодне животіння. Він сидів за тим самим столом, але тоді він був накритий червоним полотнищем, а тепер — прекрасною блакитною скатертю коштовного оксамиту, знятою із столу начальника херсонської губчека, за якою так слізно побивалася його жінка, коли хлопці «наводили порядок» у хоромах херсонського можновладця.

Перед ним сиділа усміхнена Віра, вислуховуючи інструкції начальника штабу Степовиків, як підготувати наступ на такий важливий стратегічний пункт, як П'ятихатка. Через цей вузол проходили головні залізничні артерії, що зв'язували західній і південний фронти. Цими магістралями йшли транспорти з військом, зброєю й амуніцією. Ото ж Степова Дивізія мала паралізувати цю життєдайну артерію, перешкодити постачанню фронтам.

— Бачите, пане начальнику, тут, я думаю, справа буде легша вже тим, що там більшість службовців наші односельці, при тому люди добрі — вони в усьому завжди підуть нам назустріч.

— Так, так, Віро, але не забувайте й того, що туди вже чимало наслали комуністів із Катеринослава, крім того, вузол охороняється неабиякою військовою залогою, а в

війську там напевне нікого нема з наших односельців, бо большевики ж не творять на Україні залог із українців... Скільки до нас потрапляло полонених їхніх в Олександрії, в Херсоні — чи бачили між ними бодай одного українця?

— Так, я знаю, що наших призовиків вони вивраджають до Астрахані, до Казані та інших російських міст. Але я маю на думці не вояків, а цивільних службовців, які для нас теж багато важать. Мати своїх людей у депо, диспетчерській службі, яка в курсі руху транспортів, я думаю, дуже для нас корисно.

Постукано в двері.

— Прошу зайти! — голосно озвався Вовгура. — Ага, сам начальник міліції! Приємно, приємно вітати дорогого гостя! — весело зустрів він начальника Зеленської міліції Одуда.

— Так, так, вітаю й вас, товаришу предсідатель! Чи я вже й не знаю як вас тепер іменувати...

— А ви так, як і колись було, по-нашому, українському звичаю...

— Ну, то вибачте, Григорію Кіндратовичу, що, може, я вам заважаю, але в мене нагальна справа...

— Будь ласка! Мені ніколи не заважають мої колишні співпрацівники, я завжди радий дорогим гостям.

— Так ось у чому справа, Григорію Кіндратовичу; мене зовсім не задовольняє теперішня моя праця. Сидіти в селі і тільки дивитися, що робиться, бути свого роду нашим сексотом? Я вважаю, що це можна доручити будь-якій жінці або хлопчаківі. Я хотів би живішої роботи: рубати, стріляти, а, принаймні, хоч і розвідувати, то в небезпечних місцях бою, чи підготовки до бою. А то що я: сиджу собі паном діло, як і сидів, вважаюся за начальника міліції, а тільки збираю таємні відомості. Але в мене ж на лобі не написано, що я працюю на користь своїх, і не буду ж я ходити та всім розказувати, хто я і що я? А люди, знаєте, дивляться просто на мене, як на звичайного советського працівника. А ви знаєте, як тепер люди дивляться на таких? Та кожний готовий при першій нагоді ножаку всадити, але, певне, не роблять цього тільки тому, що знають нашу стару дружбу і думають: а може він ще щось має з колишнім своїм головою волвиконкому...

— А цікаво, чи всі люди знають, де я подівся?

— Оце добре? Ще б не знали, коли вся молодь волості у вас — у повстанцях...

— Так, так, а цікаво, чи тоді, як був той злощасний призов, чи таки з нашої волости хоч один пішов до червоних?

— Та де там пішов! Хоча, правда, пробував ходити один — отієї кривої Гашки, що живе біля цвинтарю, знаєте? Та то старі комнезами, але й той по дорозі до Астрахані втік. Каже: «Я думав, що тут будемо воювати по засіках у куркулів, а вони — бач, які розумні, посилають за кацапів воювати, щоб я там з голоду загинув». От вам і комнезам! Бачили такого? По засіках, каже, воював би, а в кацапурію не хоче. А решта всі, як один, у вас. Цей самий комнезам і то сьогодні десь пішов до вас записуватися. Ну? І чи можу я, Григорію Кіндратовичу, сидіти при такій ситуації вдома? Та?

Вовгура подумав і сказав:

— Слухайте, Ярмолаю Никаноровичу, ви любите розвідку в запіллі ворога?

— Гм... ви ще питаєте, чи люблю розвідку? Та хто ж, як не ми з панною Вірою ще в вісімнадцятому році у Блакитного в Маньківському полку в Білій Церкві цими справами всіма відали?

— А, так ви, Віро, старі колеги, — звертаючись до Віри, запитав Вовгура.

— Авжеж, — байдуже відповіла Віра.

— То так уже й буде, Ярмолаю Никаноровичу: сьогодні рушаєте з Вірою до П'ятихаток.

— Чудово! Там же мій двоюрідний брат працює черговим по станції! — вигукнув Одуд задоволено.

Ще якийсь час поговорили разом, і Віра з Одудом вирушили за призначенням.

XXIX

Уже давно скінчилися жнива. Була гаряча возовиця. Майже з половини ночі і до пізнього вечора до села сунулися навантажені гарби. Пахло свіжою пшеницею, сухим полинем і холодною м'ятою. Подекуди вже починали й молотити. То тут, то там тужно гули кінні машини. З-під барабана щедро сипалась золота пшениця, а соломотряс безупинно викидав запашну солому. Селяни спішили з першим умолотом до млина, щоб у неділю із свіжим борошном — на П'ятихатки — виміняти, в городян чи якісь черевики, чи штани, бо вони охоче привозять тепер свої лахи на містечкові базари — по містах стало скрутно з харчами...

У цю неділю з'їхався в П'ятихатках базар незвичайний. Ще сонце ледве показало своє заспане проміння зза Очкалового саду, як на базарній площі шнурувалося вже сотні

підвід із мукою, маслом, курми, гусьми. Шум, галас, лемент. Кожний поспішав чимшвидше розпродатись, доки ще не було продагентів.

І ось, ще не всі й мішки з мукою порозв'язували, а жінки — ворочки з сиром та маслом, як з боку Яковлівки пролунало три шрапнельні постріли. В повітрі просичав зловісний свист, а над самим станційним будинком показалися клубки синього диму, понад базаром просвистіли уламки снарядів. За пострілами зацокотіли кулемети одночасно від Ерастівки, депо і Жовтенької.

Базар вихром зірвався: все, що було тут живе, стрілою мчало на Очкалівку й Жовті Води. А слід утікаючих щедро усипався розв'язаними мішками з борошном, клітками з гусьми, ворочками з сиром...

На станції клекотіло, як у казані. Блакитний з групою чорношличників натискав від депо, від Жовтенької — Лютий із своїми кіннотчиками, а від Ерастівки — Гнибіда; тільки з боку Жовтих Вод, де б мусів наступати Тишанін, панував спокій. Як виявилось пізніше, запізнився Андрюша: щось там сталося, мабуть, несподіване.

Два червоні панцерники безперестанку важко чмихають. Один у бік Ерастівки, другий у бік депо, поливаючи безперервною олов'яною зливою повстанців. Бій розгорівся не на життя, а на смерть. Повстанці то наближаються, то відкочуються під градом дощу з панцерників.

У цьому смертельному танку запрацювали «мостовики». Так звалась у повстанців підривна команда. Між станцією і депо, біля сторожевої будки, працював головний мостовий «інженер» з чотирма своїми «техніками». Ще хвилина, і залізниця біля будки «в порядку». Блакитний із чорношличниками проривається крізь вогневу лявину до станції. Панцерник мчить на захист головного будинку, але біля будки все з гуркотом летить у повітря. Чорношличники на північному пероні. На південному ще точиться бій. Червоні відходять у бік Жовтих Вод, жорстоко відстрілюючись.

Несподівано їх зустрічають кулемети, вигуки «Слава!», рушнична тріскотня, вибухи гранат. То підспів Тишанін і почав «зустрічати» відступаючих.

Серед червоних замішання. Дехто здається, а великі начальники стріляються. Крик, стогони в повітрі. Повстанці пішли на шаблі. Тишанін спереду, на своєму виноході, стинає голови, немов маківки батогом.

А коли сонце стояло в zenіті і немилосердно палило все навкруги, стрункі колони Степовиків із піснями поверталися після славної перемоги. Колона рухалася в глибину

Херсонських степів. Попереду — сотня славних черношличників, яка перша з Блакитним удерлася на північний перон П'ятихаток. Жагуче проміння немилосердно палило їхні обличчя, а лагідний вітерець розвівав молодечі зуби переможців. Колона, похитуючись на марші, гриміла:

«Ми горді тим, що боремось за славу,
Нам світить Володимира тризуб.
Здобудемо українську державу,
Нас вороги з дороги не зіб'ють...»

А десь далеко по Очкаловому саду розпливалася луна приспіву:

«Все вище, і вище, і вище
Здвигнем жовто-синій прапор.
Могутнім ударом ми знищим
Комуни й московський терор...»

XXX

Кілька днів маршу, і Степовики прибули на північний захід від Єлисаветграду.

А потім — тижні повного перепочинку, коли приводилося дивізію до бойового порядку, бо останнього маршу мала вона ще кілька сутічок з різними загороджувальними загонами повітових ЧК. Отже, Степовики на кінець свого маршу мали досить потріпаний вигляд. Правда, здобули за дорогу чимало трофеїв, але не мало людей втратили й самі. Потрібний був час, щоб оправитися.

По селах, де стояли вояки, йшла звичайна військова буденна праця. Віра справно подавала інформації з Єлисаветграду, де провадила підготовку до чергової операції.

Там теж нічого особливого. Одноманітно плинуло звичайне життя повітового советського міста. Іноді чекісти проскакували в поодинокі села, де не було повстанців, заарештовували людей, привозили їх до міста, мордували в льохах ЧК, розстрілювали. Міська в'язниця була вщерть набита. По селах забрали всю інтелігенцію, багато закладників-селян, чимало й міських робітників томилосся по підвалах.

Залота в місті була невелика: один батальйон війська і досить слабенький загін повітової ЧК. Віра переказувала, що зовсім не треба було підіймати на це місто всю Степову Дивізію (а дивізія в той час мала не менш, як тридцять тисяч людей). Офіційні советські звідомлення ось що писали про дивізію:

«Бандитизм у 1920 році особливо сильно лютував у західній частині Кременчуцької губернії: в Олександрійському, Чигиринському й Черкаському повітах... Цей район був справжнім кублом бандитського руху. У серпні 1920 року, через уперту роботу петлюрівських агентів, запільні організації утворюють цілу низку повстанських банд. Ці загони об'єднано в т. зв. Олександрійську дивізію. За отамана дивізії був Око... Олександрійська дивізія цікава головним чином, що вона являє собою майже єдиний приклад, коли отаманам пощастило об'єднатися й утворити на довгий період серйозну бойову силу. Сила дивізії сягала 15—20 тисяч. В районі діяльності Олександрійської дивізії майже неможливо було провадити радянську роботу. Банди тут рубали й сікли на всі боки — вони зробили з деяких повітів киплячий казан». («Шлях зрадництва і авантур». Козельський, ДВУ, 1927 р.).

Наступ на Єлісаветград було доручено провести Тишаніну самому. Та він і давно шукав нагоди виявити свої військові здібності. Отже, на цей раз Блакитний задовольнив його прохання.

Тишанін увесь погруз у підготовчу роботу. Він цілими днями і довго вечорами просиджував у своєму штабі. Тільки іноді виходив до Вовгури за тими, чи іншими консультаціями або узгодженням подробиць операції. Вовгура радо йому допомагав.

Тишанін з кожним днем поважнішав, почувавши відповідальність за цю операцію.

Нарешті прийшов день, якого Тишанін так довго чекав: день виступу його полку на повітове місто Єлісаветград.

Був теплий серпневий вечір. У повітрі пахло нічною прохолодою. Друзі тепло проводжали Тишаніна на самостійну операцію. Коли закінчилися всі церемонії, Тишанін ще відійшов на бік із Блакитним і пошепки щось поговорив кілька хвилин. Вістовий подав йому коня. Він мистецьки скочив на нього і, мов примара, зник у темряві ночі.

*) Насправді ця дивізія ніколи не звалася Олександрійською, а звалася Степовою, і ніякий Око не очолював її, а очолював отаман Степовий, який був ранений у с. Варварівці; з конспіративних міркувань було пущено чутку, що Степовий помер від потрясіння мозку, на що він справді хворів кілька тижнів після аварії з конем, його місце посів новий отаман Блакитний. Але і Степовий, і Блакитний це була насправді одна людина, що організувала і очолила цю дивізію степовиків. Справжнє його прізвище Пестушко Константин Юрович. (Автор).

Місяць боязко виглядав із-за хмари, кидаючи безжурне проміння по вершиках, що тихенько рухалися польовими дорогами на Єлісаветград. У полі стояла чарівна тиша, тільки фиркання коней зрідка порушувало загадковість Херсонської тиші.

XXXI

На дворі стояв золотий вересень. Сонце косіше посилало проміння — дні коротшали. Відходили в минуле дні Херсонської спеки, дні героїчних рейсів Степовиків на Херсон, Олександрію, П'ятихатки. Селянин важко налягав на чепіги, новолі посуваючись за плугом, а проворні шпачки жадібно визбирували багату здобич по масній ріллі чорнозему.

Дивізія готувалася до великого переходу в Холодний Яр. Від штабу Головного Отамна одержано наказ перемаршувати всім повстанським відділам Херсонщини до Холодного Яру. Там об'єднатися під єдиним проводом і діяти спільно. Чому, власне, обрано було Холодний Яр місцем згуртування всіх повстанських сил? Про це добре сказано і в офіційних советських писаннях. Ось витяг із тієї ж самої книги Козельського:

«Холодний Яр»

За міцну фортецю українського повстанства був Холодний Яр — ліс у чигиринському повіті, перевитий річками, трясовинами й горбами. У центрі Холодного Яру стоїть жіночий монастир святої Мотрі — осередок прагнень побожного селянства й кубло істеричних причинних.

Холодний Яр — історичне місце. Це колиска гайдямаччини часу Дорошенка, Гонти й Залізняка. Тут дідизний маєток гетьмана Хмельницького — хутір Суботів, тут історичний мальовничий Чигирин — гетьманська резиденція. Тут усе віє переказами давнього минулого. Колись Холодний Яр був за революційний осередок, і великий гнів пригнобленого польською шляхтою селянства виформовувався у буйну гайдямаччину. Та й тоді революційну енергію українського селянства спритні проводирі скеровували в найневигідніший для нього бік. Хмельницький, змушений через особисті порахунки з польським старостою, пристати до повстання, зумів селянство, яке звільнилося від польських

магнатів, цілком віддати царям Романівського дому. Та Холодний Яр зради цієї не пам'ятає. Він марить про легенди героїчних битв та про відгуки вільної гайдамаччини, про які співають пісень старі кобзарі...» «У перші дні революції Холодний Яр став за одне з перших місць на Україні. Він став за величезне сточище, з якого по всій Україні повзла задушлива петлюрівська діяльність. Десятки й сотні агентів української контрреволюції, авантюристів, дезертирів, і просто темної злочинної наволочі, сунуло в цей куток України, де кожний шматок землі, кожне село й хутір — пам'ятник гайдамаччини.

З цього люду, що був прекрасним матеріалом, щоб формувати бандитські групи, петлюрівські отамани почали складати загони...» «Авторитет Холодного Яру був дуже великий, його визнавало навіть багато отаманів, які йому не підлягали. За мурами Мотриного монастира не раз збиралися змовники й ткали сітку розбрату й зради. Через свою географічну місцевість та своєрідну романтику, зіткану з пережитків середньовіччя, Холодний Яр становив для радянської влади неприступну фортецю».

Як бачимо, і советські письменники, які так паплюжать цю славетну місцевість, не можуть приховати того, що «тут усе віє переказами минулого...», що «Холодний Яр марить про легенди героїчних битв та про відгуки вільної гайдамаччини, про які співають пісень кобзарі...»

Ось чому Холодний Яр став центром українського визвольного руху в 1920—1923 рр. Огнищем, що притягало до себе усе найкраще, кому була дорога свобода і незалежність, притоптана червоним чоботом московського окупанта. Ось чому Головний Отаман вважав за доцільне стягти в двадцятому році всі повстанські сили сюди, до Холодного Яру, який колись прийдеши покоління оцінять і визнають за колыску, де народилась непоборна сила боротьби за Українську Незалежну Державу, сила, яка записала на скрижалі визвольної боротьби сторінки невмирущої слави, героїзму і відваги українських лицарів і, нарешті, тому Степова Дивізія мала перемаршовувати теж до Холодного Яру.

До Блакитного щодня прибували зв'язкові з Чорного лісу від Хмари, з Київщини від Струка, з Поділля від Шепеля й інші.

Прийшов день маршу. Степовики сумно прощалися

з своїми насидженими Херсонськими гніздами і вирушали за маршрутом: Кам'янка, Іградківка, Ружичів, Чигирин. Польові дороги цього маршруту були запружені полонами Степовиків. Курс лежав на далекий захід. Далеко спереду і на кілька кілометрів по боках гарцювали на добрих конях роз'їзди, охороняючи марш.

Більшість повстанців рухались на підводах. Козаки виглядали поважними, зажуреними. Як видно, небагато з них мали охоту відриватися від рідних гнізд. У кожного в голові, немов на кіноплівці, проходили бойові будні на Херсонщині, яка поволі залишалася все далі й далі позаду.

Там, дома, вояк із співом на устах ішов у бій і з жартами вмирав у Херсоні, Олександрії, в П'ятихатках, бо знав, що тут, десь недалеко, його оселя, клопоть землі, жінка, діти. Він там почував, що має за що і за кого помирати. Але тепер ось треба йти десь на «далеку» Київщину, не знаючи, чи повернешся живим, чи ще побачиш рідну оселю... Це аж ніяк не вкладалося в його обмежену селянську психіку, бо він думав вузько, по-хуторянському. Через те йому так тяжко було покидати рідні оселі, тому він з такими тяжкими, як олово, думками, розлучався з рідними Херсонськими степами.

З другого боку, він розумів, що не виконувати наказів старшин не можна. І хоч як тяжко переживав цю психологічну трагедію в своїй душі, однак рухався далі.

Після кількадечного маршу показалися золотисті вежі Медведівського монастиря. Це була ознака, що Степовики наближалися до Холодного Яру.

За кількесот метрів попереду замаячили жовто-блакитні прапори, що привабливо виблискували під полудневим промінням, а під прапорами йшла сотня холодноярців. Ішли зустрічати своїх друзів по зброї — Степовиків. На чолі холодноярської сотні їхали Чорнота й Отаманенко. Обидва добре складені старшини. Від них пахло лісом і непролазними хащами. Підїхавши до колони Степовиків, вони тепло привітали гостей Холодного Яру. Тут же обмінялися кількома словами з Блакитним і завернули назад, проводжаючи гостей до Медведівки.

За якийсь час Медведівка заповнилась по береги військом. Штаб Дивізії Степовиків розмістився в центрі села, у вищій початковій школі.

Тут обід, відпочинок, зустрічі старик знайомих із Херсонщини. Теплі спогади про спільну долю десь у боях або в підвалах Криворізької чи Єлісаветградської ЧК.

Уже зовсім вечоріло. Поволі сгичав гамір у селі. Сонце давно сховалося за густі Медведівські бори. Лише де-не-де на золотих банях монастиря рожевіли невеликі цяточки світла. Хрести на монастирських банях задумано поглядали на стихаючий галас переповненого військом села.

Заля в вищій початковій школі переповнена народом. Тут зібралася нарада керівників усіх повстанських загонів, що на цей час були в Холодному Яру.

У просторій шкільній залі кілька рядів лавок. Вікна зачинені лише розчинені двері до коридору, де за столом сидить старшина — начальник варти.

На цій же нараді командування всіма повстанськими силами перейняв на себе отаман Блакитний. Йому охоче всі підпорядкувалися. Та це й зрозуміло, бо він привів із собою більше двадцяти тисяч війська тоді, як разом тут було його до тридцяти тисяч. Крім того, помічалось зразу, що Блакитний був незвичайно популярний серед своїх Херсонців. Вони його як слід вивчили ще на своїх землях. З нього був не тільки добрий командир, але й хоробрий вояка. Блакитний завжди в критичні хвилини бою умів уселяти в своїх підлеглих героїзм і відвагу.

Одна його поява серед передових розстрілень, магічно діяла на вояків. Херсонці вбачали в своєму отамані-землякові справжнього командира, батька й товариша.

Через те вони з такою повагою ставились до нього, тому авторитет Блакитного так швидко сприйняли й інші старшини та козаки в Холодному Яру.

Нараду відкрив Блакитний. Він змалював внутрішню військову ситуацію, з якої видно було, що тепер, як ніколи, широке поле діяльності для повстанців у запіллі: червоні фронти кругом тріщали, як білі нитки по швах — будьонівці чвалом тікали з-під Варшави і Львова, клич Троцького: «Дайош Варшаву!» ганебно провалився. Пілсудський нещадно громив червону кінноту Будьонного під Варшавою, а Врангель робив своє діло на півдні.

Отже, цілком ясно було, що тут повстанські з'єднання мусять діяти тільки спільно — великою силою.

Але питання — чи діяти тут, у запіллі, чи пробиватися через фронт до з'єднання з військами УНР? Це якраз і треба було вирішити на нараді, що тепер зібралася.

Розмови про це відразу ж набрали широкого розмаху. Почали менші отамани. Вони гаряче боронили думку, що

треба негайно продиратися через фронт до з'єднання з військами УНР. Або, якщо не так, то, принаймні, негайно маршувати на Київ.

Особливо гаряче обстоював таку думку один із отаманів:

— Ми маємо поважний шмат війська. Тиким військом ми в силі зайняти золотoverху столицю. То буде найкращий подарунок Україні, а подвигом цим ми вкриємо себе невмирущою славою. Ми впишемо в літопис визвольних змагань золоті сторінки, яких ще не знала в минулому наша історія. Отже, панове, нема чого гаяти часу, треба діяти, і то діяти блискавично, рішуче!

Більшість присутніх уже зовсім були заігтовані цим промовцем і вже ладні були вкрити його промову бурхливими оплесками. Але Блакитний в час промови все хмурився. Присутні поглядали на нього, а потім переглянулися між собою і ніхто не зважився на оплески.

Тоді підвівся Блакитний і спокійно сказав:

— Панове, я пропоную перенести нашу нараду на завтра. Ранок за вечір мудріший, говорить народне прислів'я.

Ніхто цьому не заперечував. Всі поволі розходилися. З Блакитним залишився Деркач і ще кілька поважніших отаманів. Поговорили щось біль півгодини і теж розійшлися.

Уночі розвідка донесла, що червоні, які переслідували Степовиків, тепер одержали значні підкріплення в Черкасах і, видно, готують наступ на Медведівку. Тому вирішено на ранок наради не починати, а зачекати, чим скінчиться задум червоних.

Ранком посилили роз'їзди в усі напрямки, особливо в бік Черкас, звідки найпевніше чекали ворога.

В обідню пору на піщаних кучугурах показалася велика сила червоних, що, немов сарана, в повному бойовому порядку, сунулася на Медведівку.

У Медведівці почався великий рух. Повстанські війська, підтримані артилерією, перейшли в рішучий контрнаступ. Червоні лави здригнулися, заломилися і почали безладно втікати на Черкаси. Повстанці їх доганяли і нещадно нищили. Особливо багато «праці» було «ліхачам» Чорного Ворона, які мали добрі навички рубати з розбігу, бо цю школу вони пройшли ще колись у «батька» Махна. Сам Ворон вихром поперед своїх, і вже ледве вигукував захриплим голосом: «Давай, давай, так їх, хлопці, сухих синів, так! — щоб пам'ятали воронівців, анахтемські большевики до нових віників!»

Таким раптовим контрударом повстанців червоні були остаточно спантеличені. Вони в страшній паніці все кидали і вихром тікали до міста. Були всі можливості зайняти Черкаси, однак Блакитний наказав обійти місто і рухатися на велике село Мошни. Там і заночували.

Другого дня до Мошен почали прибувати свіжі повстанські загони з Правобережної України.

Перший з'явився отаман Голий з кількома сотнями, розташувавши в найближчих селах решту свого війська, якого було біля шести тисяч.

Загони отамана Гоголо вже добре були знані на Київщині, бо не раз він давався в знаки червоним своїми раптовими наскоками і нищівними ударами там, де його ніколи не чекали. Хоча сам отаман був дуже молодий і більше подібний до студента, ніж до військовика, але командир з нього був досить здібний і талановитий. Слава про Гоголо вже довгий час гриміла по Київщині: Тому його зустрічали з великими почеснями, як цілком заслуженого друга по зброї.

Слідом за Голим прибув досить поважний чисельно повстанський загін під проводом отамана галичанина, колишнього австрійського старшини. Отаман їхав спереду, виблискуючи багатьма своїми нагородами ще з першої світової війни, що ними були обвішені всі його груди.

Він тримав себе досить поважно, пишавчись своїми заслугами. Його теж зустрічали дуже тепло, радісно привітали, як милого земляка із західніх земель. Блакитний при зустрічі виголосив палку промову, в якій, між іншим, сказав:

— Прибуття до нас відділу з західніх земель, панове, символізує повну соборність ідей повстанського руху. Наші брати з далекого заходу мають одні наміри, одну ідею з нами, ім'я якій — Українська Незалежна Держава від Сяну аж до бурхливих вод Кубані!

Коли вже зібралися всі, кого чекали, вирішили далі вести нараду, розпочату ще в Медведівці.

Тепер нарада виглядала далеко численнішою, ніж у Медведівці. Тут були всі головніші отамани й старшини. По черзі брав слово кожний. Говорили знову про те саме: чи йти на з'єднання з військами УНР, чи негайно наступати на Київ. Останнього слова чекали від того, хто сидів у центрі наради за столом, маючи з одного боку біля себе Держака — отамана холодноріців, і з другого — отамана Гоголо.

І вони мали рацію чекати від нього останнього слова, бо даром вони всі йому підпорядкувалися. Вони не тільки вірили йому, мали його за авторитет, а й були певні, що

Блакитний керується не лише своїми міркуваннями, а, певне, має накази згори — накази штабу Головного Отамана.

Нарешті підвівся Блакитний. В залі запанувала тиша. Всі звернули погляди на отамана Степовиків. Кожний намагався в його очах прочитати думку наперед, але важко було відгадати, що думав у цей час Блакитний. Його очі говорили тільки про рішучість і переконливість ватажка. У них можна було прочитати безстрашність отамана і горіння до чину, безмежну відданість і жертвенність в ім'я ідеї, якій він присвятив своє життя, за яку він боровся вже біля трьох років.

Він почав спокійно:

— Панове старшини! Фронтowi ми багато не допоможемо. Зрештою він і не потребує нашої допомоги. Большевицькі армії відступають і все промовляє за тим, що стримати українського й польського війська на цей раз їм не вдасться. Я тримаюся думки, що ми зробимо більше діло для України, як зачекаємо тут, у вигідній для оборони позиції, поки фронт докотиться до Дніпра. У той час частині червоного фронту, яка буде відступати на переправи у Черкасах, — ми відріжемо шляхи відступу. Коли взяти на увагу, що вода стоїть у Дніпрі досить високо, переправи у Крюкові-Кременчуці теж можемо відрізати, а до переправ у Києві і Катеринославі далеко, — цілий відтинок червоного фронту буде знищений. А покищо, будемо провадити тут операції і нищити ворожі частини, які ворог тримає у запіллі, і будемо чекати наближення фронту.*)

— А що, пане отамане, як гора не схоче прийти до Магомета? Як фронт не наблизиться, а віддалиться? — відізався Чорнота.

Блакитний енергійно розвів руками.

— Мій друже! Не треба дуже глибоко розумітися на військовій штуці, щоб бачити, що операції червоної армії на Україні — програні безповоротно. У подібний наступ вона вже не перейде, хоч би тільки тому, що має опановане повстанцями запілля і знищений транспорт.

Після промови Блакитного підвівся Деркач.

— Вважаю, друзі, що нема чого багато дискутувати над цим! Аргументи отамана Блакитного хоч би хто й хотів відкинути, то це дуже важко зробити, я скажу більше того — неможливо. Не можна обійняти того, що не обіймається. Так і тут. Думаю, що тепер ми одностайно поділяємо погляди отамана Блакитного і будемо далі діяти під його ко-

*) Промову Блакитного дослівно взято з книжки „Холодний Яр”, ч. II, стор. 90 — Юрія Горліс-Горського.

мандуванням. А раз ми стали під його команду, то мусить бути тільки так, а не інакше.

Останні слова «так, а не інакше» Деркач вимовив з особливим притиском, після яких нічого не можна було заперечити. Усі переглянулися між собою так, ніби ствердивши остаточну думку старших. На цьому нарада скінчилася.

Усі вийшли з думкою, що треба здійснити плян, висунутий Блакитним. І ця думка була настільки одностайна, що, розходячись, ніхто вже більше не вертався до розмов про цю справу.

XXXIII

Почали розгортати спільні бойові дії в околицях Черкас і Канева. Степовики вже почали були зовсім звикатися на «чужині». Потроху забували за рідні оселі, жінок і дітей. Стали помітно призвичаюватися до життя в нових умовах.

Але раптом сталася несподіванка, яка вмить порушила пляни дальших дій. Коли вже було зовсім підготовано наступ на Черкаси, коли вже повстанське військо залізним пернем охопило місто, прибули зв'язкові з Херсонщини, які вже кілька днів розшукували Степовиків, і повідомили Блакитного, що на Херсонщині з'явилися великі відділи червоних, палять села і стріляють родини повстанців, які перебувають у дивізії.

У Степовиків зацеміло під серцем. Вони почали мітингувати і поставили перед Блакитним категоричну вимогу вести їх назад, — боронити рідні стріхи і свою рідню.

Отаман пробував умовити вояків, але скоро побачив, що це безнадійна справа, передав через Жидкевича командирові Холодноярської бригади, що з таких от причин він здійсмає з себе командування об'єднаними повстанськими силами і вирушає назад, на Херсонщину.

Ще кілька кілометрів проїхали разом, а потім, тепло попрощавшись, роз'їхались кожний у своєму напрямку. Дивізія Степовиків брала курс через Знам'янку на Олександрію.

Настрій у Степовиків піднесений. Саме уявлення про рідні оселі, своїх близьких і знайомих, вселяло в них нечувану радість.

Чорний Ворон своїми загонами, як найрухливішими в дивізії, провадив розвідку і охорону на марші. За ніч зробили кілька десятків кілометрів. А коли на обрії зачервоніло і зацвірінькали ранішні жайворонки, дивізія розташовувалася на відпочинок у лісах. Штаб розмістився на хуторі з чотирьох хат.

Поснідавши, люди полягали спати. Блакитний теж почав був дрімати, як раптом йому перебив сон Вовгура, що зайшов до хати і схвильованим голосом сказав:

— Неприємні новини...

— Що сталося, Грицю? — схопившись на ноги, запитав Блакитний.

— Прибув вістовий від Ворона. Передав записку.

Блакитний повів очима по клаптику паперу.

«Особисто Блакитному.»

У напрямку Олександрії, по лівій стороні залізниці, проходить марш великої кількості будьоннівської кінноти. За попередніми даними, рухається дивізія. Багато артилерії. Ворон.»

Записка випала з рук у Блакитного.

— Багато артилерії... Рухається дивізія...

Отаман роздумував недовго:

— Що за кіннота? Звідки будьоннівці? Невже не розібрався?... Грицю, негайно пошли по Жидкевича!

Вовгура вийшов і за хвилину повернувся.

— Зараз буде!

Скоро зайшов заспаний Жидкевич.

— Я вас слухаю, пане отамане!

Блакитний мовчки подав йому записку. Той, насупившись, читав. Прочитав, помітно розгубився.

— Треба негайно зв'язатися з Вороном і докладніше розвідати справу! — тоном наказу озвався Блакитний.

— Гарзд! — і Жидкевич пішов.

Блакитний і Вовгура залишилися вдвох, та ще Сашко Романенко курив біля столу, бо був начальником штабної варті.

— Ну, що сталося? Звідки тут узялася така сила кінноти? — питав себе Блакитний.

Вовгура, ухопившись рукою за голову, мовчки дивився в одну точку.

Потім, ніби прокинувшись, звернувся до отамана:

— Певне, знято якусь частину з фронту, щоб боротися проти повстанців. Не думаю, щоб червоні в таку критичну для них хвилину так легко розкидалися дивізіями по заплілю. Тут щось не те. Не вірю я в інформацію Ворона, хоча він і не з таких, щоб кидати слова на вітер.

— Але щось подібне є, — перебив його Блакитний, — звідки ж могли взятися такі потужні сили, та ще й з артилерією?

Хтось рішуче постукав у двері.

— Прошу! — озвався Блакитний.

Зайшов Гнибіда. Підійшов до Блакитного і подав йому пом'яту газету. Той розгорнув і зблід. Газета називалася «Красная Звезда». Під заголовком на всю сторінку шапка: «Мир с Польщей». Тяжко зідхнув і промовив здушеним голосом:

— Отак, хлопці, довоювалися! Оце вам і союзники!

Взявся за голову і кілька хвилин сидів мовчки, втупившись очима в кут.

Бувають у житті людини хвилини, коли вона якийсь час не в стані не тільки говорити, а навіть думати. Несподіваний удар паралізує не тільки мову, але й думку. Такий удар зараз переживав Блакитний, а разом з ним і його друзі.

Мовчанку порушив Блакитний:

— Ну, що ж, друзі, далі? Невже наша справа програна назавжди? Невже ж судилося не мати своєї держави? — сам рішуче відповів. — Ні, так не буде ніколи!

Схопився з місця, засунув руки до кишень і рвучким кроком пройшовся по хаті. Знову вхопивсь обома руками за голову, докірливим тоном продовжував:

— Та що там було й чекати від тих союзників? Грицю, пошли, будь ласка, по Віру.

За кілька хвилин прийшла Віра. Вовгура і Гнибіда вийшли. Віра пильно подивилася на Блакитного і помітно розгубилася. Оглянувшись навкруги і переконавшись, що вони тільки вдвох, промовила ніжним голосом:

— Що сталося, Котику? Чому ти так зблід?

— Ти не уявляєш, Вірусю, яка страшна хмара нависла над нами.

Віра широко розкрила очі.

Блакитний, мовчки, дав їй записку від Ворона, а коли вона прочитала, підсунув «Красную Звезду», а сам стежив за нею.

Віра побіліла, порожевіла, в очах заграли вогники люті. скінчивши читати, вона злісно кинула газету на підлогу, а сама швидко схопилася з місця.

— Нема чому дивуватися! — сердито промовила і, прибравши офіційний тон, продовжувала, — а що ж ви хотіли, пане отамане, від таких союзників? Однак, нема чого в розпач удаватися. Якщо союзники зрадили, любий друже, то це ще зовсім не все. Важливо, що наш народ не зраджує, і я певна, що ніколи не зрадить. Нехай навіть заломиться західний фронт, то ще ж є південний, і то неабиякий, а Врангелъ таки добре натискає. Хоча, здається, для нас Врангелъ

теж не друг, однак, нехай положе червоних, а нам це тільки на користь. Уже друга лінія оборони червоних докотилася до Кривого Рогу, це, мабуть, щось та значить.

Від Віри віяло теплом і глибокою вірою^у небезнадійність справи. Вона своєю вірою вливала і в Блакитного життєдатну снагу. Від її палких слів хотілося жити і жити, боротися і боротися, щоб перемогти, а як ні, то померти героїчно, але не бути рабом.

— Та ми ще їх так проучимо, що вони пам'ятатимуть Степовиків до нових віників!

Блакитний посміхнувся.

Так, так, я теж такої думки, Вірцю! Будемо щось робити.

— Але, щоб не діяти сліпо, треба зорієнтуватися в ситуації. Варто знати дальші пляни й наміри штабу Головного Отамана, бо все надто ускладнилося тепер, союзники своїм переплутали всі наші карти.

Отаман пильно подивився Вірі в очі і продовжував:

— А чи не сниться тобі, Віро, винава шістка?

— Завжди готова на приказ, пане отамане, — відрубала Віра.

Блакитний, ніжно взявши її за плече, промовив м'яко:

— Тут, Вірусю, мене зовсім не потрібно титулувати, але, що треба проїхатись на захід, то треба, золотко, ще ризикни в ім'я нашого майбутнього!

Того ж дня Віра вирушила в далеку й непевну дорогу, але їй не вперше курилася на захід дорога, їй не звикати до такої подорожі.

XXXIV

Блакитний і Вовгура вже не лягали спати. Надвечір прибав Жидкевич із групою Сашка Романенка і доповів, що зв'язатися з Вороном так і не вдалося, бо він західніше Хирівки давно зводить смертельні бої з кіннотою Будьонного. Там же, як пізніше з'ясувалося, і положив свою буйну голову студент Катеринославського гірничого інституту із Жовтих Вод Микола Скляр, а пізніше сотник Махна — Чорний Ворон.

— Будьонівські війська, що рухалися лівою стороною залізниці змінили курс і, зіткнувшись з роз'їздами Ворона, почали їх переслідувати, але з лісу вийшли головні сили Ворона і зав'язалася смертельна бійка. Воронові допомагають рухливі загони Хмари. Ми не маємо права гаяти ані хвилини, мусимо негайно просуватися лівою стороною за-

лізниці. Треба використати цей час і просунути ся сьогодні хоча б у район Знам'янки. Бо, не дай Боже, будьонівці нас виявлять тут, то ми пропали. Наші частини так обтяжені людьми без зброї, що ми нездатні вступати в бій з регулярними фронтовими частинами. Треба діяти блискавично і рішуче, пане отамане! — схвильовано закінчив Жидкевич.

Блакитний підвівся з ослону і зовсім спокійно сказав:

— Так, друзі, сидіти тут нема чого, мусимо вирушати далі. Але козакам ні слова про ситуацію. Треба попередити, що є певна загроза, щоб люди почували себе в бойовій готовості, однак, розкривати всі карти перед масою не варто, бо це може викликати панічний настрій. Старшин, аж до чотових включно, попередити про приявність тут будьонівців і про порядок нашого руху. Разом рухатися не можна, пересуваємось окремими полками, між якими дистанція п'ять-сім кілометрів. Грицю, організуй рух!

Подивився на годинник і додав:

— Тепер сьома година, вирушаємо о сьомій сорок. Першим виступає полк Лютого. Я з цим полком, ти з останнім. Наряду старшин провести тепер. Прошу перевірити годинники.

Бовгура провадив нараду старшин, а Блакитний з Жидкевичем і Лютим обговорювали порядок руху і охорону колони на марші.

О сьомій сорок виступав перший полк, у голові якого їхали Блакитний, Лютий і Гнибіда.

Жидкевич за кілька кілометрів спереду рухався з кінними роз'їздами. Зв'язкові на селянських підводах просувалися в різних напрямках наміченого маршруту.

Перший день рух проходив спокійно. На ворога ніде не натрапляли. Десять опівночі перетяли залізницю західніше Знам'янки і взяли курс на Олександрію. Перед світом розташувалися по селах південніше Знам'янки. Далеко від стовпових доріг і від залізниці.

Рухалися далі тільки ночами. Днями відпочивали по селах. Розвідка працювала на повну потужність. У радіусі руху дивізії кілометрів на п'ятдесят-шістдесят усі дороги були укріплені роз'їздами і агентурною розвідкою.

За даними розвідки, будьонівці рухалися широкими дорогами на Єлісаветград. Покищо, Степовиків вони ніде не зазірнули.

Подекуди в дорозі, в лісах, рухливі повстанські загони турбували будьонівців. Але, як видно було по всьому, будьонівці не мали наміру затримуватися в цих околицях, а на-

вально рухалися на південь. Певне, поспішали на Врангелівський фронт.

Увечорі в районі Піщаного Броду відбувалася нарада Степової Дивізії.

— Настрій козаків, у міру наближення до своїх осель, підноситься, — говорив Вовгура.

— Не зважаючи на смертельну загрозу, козаки настроєні войовничо. Значно вище стоїть бойовий дух, ніж це було під час руху до Холодного Яру. Думаю, що нам варто було б використати цей настрій, не припускати його зниження, а, навпаки, підносити його й далі і, може, відпочивши трохи, нападати на ворга, перешкоджати йому безкарно пересуватися по наших землях, цим самим підсилюватимемо південний фронт. Нехай знають займанці, що вони рухаються по чужій землі! — патетично закінчив начальник штабу Степовиків.

Постукав вартовий і попросив Жидкевича. За хвилину Жидкевич повернувся і доповів, що привели трьох полонених будьонівців, які просилися у наших хлопців не забивати їх, а доставити до найстаршого командира.

— Давайте їх сюди! — кинув Блакитний.

Жидкевич вийшов і, зразу ж повернувшись, завів трьох полонених.

Два одягнені поганенько, третій — добре: мав на собі елегантський плащ, з-під якого виглядали добре викладені борти темносинього кожушка.

— Сідайте, хлопці! — кинув Блакитний.

— Та спасибі, ми невеликі паши, такі, що й постоїмо, — відповів один з погано одягнених.

— Ви що, і по-українському вмiєте говорити? — здивовано запитав Блакитний.

— А чому б і ні, — посміхаючись відповідав той самий, — ми ж із станиці Тимошовської, з Кубані, знаєте Кубань?

— Що, всі троє станичники?

— Та ні, ми двоє, — показуючи на другого, погано одягненого, сказав будьонівець.

— А ви, товаришу, звідкіля? — звернувся Блакитний до добре одягненого.

— А что вам с етого, откуда я? Ваша сабля не разбирает места происхождения, — нахабно відповів добре одягнений.

— Відведіть його! — кинув Блакитний вартовому, — а ці нехай залишаються.

— Ну, то що ж, хлопці, і ви українці, і ми, як бачите, українці, а один другого лупимо, що аж пір'я сиплется? Га? Чи так годиться братам по нації бити один одного?

— Та, пане, командире, звичайно, що так не годиться, але ми теж у цьому не винні. Ми теж у свій час боролися за незалежність Кубані, однак нічого не вийшло, бо нас зрадили. Ви, мабуть, чули про Кубанську Раду, про Рябовола, Калабухова, але все пішло прахом, — він повісив голову і безнадійно махнув рукою.

— А звідки ви, товаришу, говорите такою літературною українською мовою?

— Ех, пане командире, хоч ви нас не називайте цим словом «товариш». Як би ви тільки знали, яке воно бридке і образливе для нашого козака. Ну, це між іншими, а тепер по суті. Ви питаєте, звідки я говорю літературною мовою? Та дуже просто. Я вихованець Полтавської учительської семінарії.

— Гм... То ви вчилися на Україні?

— Та ні, то в нас є така станиця Полтавська. Ех! Дуже хороша станиця. Ми, учні цієї семінарії, мали гуртки ім. Тараса Шевченка, де вивчали історію України, знайомилися з нашим славним минулим, чули про Петлюру, який працював у Катеринодарі, в архівному музеї, а потім був заарештований і висланий з Кубані за те, що складав гуртки студентської молоді і хотів, щоб наші люди теж знали: «хто ми і чий ми діти!»

Останнє він промовив з великим піднесенням.

— Ми біля Чорного лісу зустрілися з якимсь, мабуть, із вашим загonom. Там було кілька сот кавалерії і багато кулеметів на тачанках. Як вони тільки завзято рубалися з нами, та вони там гори наклали трупів будьонівців, але не сила була їхня. Ну й молодці ж! Та ні один не дався живим у руки. А що то за командир був у них! Та то легендарний герой! Таких може родити тільки наша Кубанська та Українська земля! Він лишився з невеличкою групою людей, а на нього насідали цілими ескадронами, а він усе рубав і рубав. Та той чоловік не знав втоми! Він соколом шугав весь час бою і тільки знав, що рубав. Як уже до нього не підкрадалися, щоб узяти живим, бо був наказ нашого командира за всяку ціну взяти бандитського командира живим! Правда, він коли лишився тільки з двома, видно з найближчими його друзями, то підняв руки і крикнув: «Здаюсь!» До нього підскачив наш командир ескадрону із своїм почетом і хотів сам першим його схопити. Але він тут же його пристрілив маленьким пістолем, а потім вигукнув щосили: «Не вам, московські запроданці, своїми брудними руками взяти Чорного Ворона!» І застрілювався сам. Його друзі теж пострілялись, — сумно закінчив кубанець.

Штабні старшини переглянулось і похилили голови.

— Ну, і що ж ви тепер? — спитав Блакитний.

— Як приймете, то повоюємо ще разом. Ми ще там, де оце я розказував був такий завзятий командир із ваших, вирішили, що при першій нагоді перейдемо до своїх; хоч умирати та знати за що, а то так десь пропадеш ні за цапову душу, а якщо і лишишся живим та буде совецька власть, то нащо його й жити? «Краще померти і спати, ніж бачити в ретязях рідні степи!» — говорив якийсь український поет.

— Той третій теж кубанський козак? — запитав Лютий.

— Та який там кубанський, мабуть, орловський, — зневажливо кинув кубанець.

Блакитний щось пошепки сказав до Лютого. Лютий написав записку і, подаючи вартовому, сказав:

— Відведіть їх до штабу мого полку.

— Будьте здорові! — цокнувши каблуками, промовив кубанець виходячи.

— Ходіть здорові! — кинув Лютий у слід.

— Ну так, панове, ми трохи відійшли від теми, будемо продовжувати, — сказав Блакитний. Не варто, друзі, захоплюватися войовничістю козаків, та й до того, що нам Врангелівський фронт підпирати, думаєте Врангель нам краще несе, ніж Ленін? Чи біла, чи червона Москва, — все одно Москва. Ну, це між іншим. Ліричний відступ, як кажуть, а головне ось що: зв'язуватися тепер з будьонівцями — це була б надто ризикована річ. Бо нашими нападами чогось солідного ми не зробимо, а лише дратуватимемо їх. Отже, шкочитимемо собі! Найголовніше тепер — якнайкраще маскуватися, щоб не дати ворогові себе виявити доти, поки ми трохи розвантажимося від беззбройної частини нашого війська. Войовничість козаків, особливо отих босих і роздягнених, озброєних косами та штилями, дуже непевна річ. Вона під ударами перших же будьонівських шаблек розлетиться, як картковий домок, пане Вовгуро! Не забувайте, що наступають холода, а ми не в стані одягти і обути такої маси людей. Озброїти всіх теж не маємо можливості. Отож перше наше завдання: реорганізувати дивізію. Всі запасні частини (я маю на увазі запасний полк Штиля), можуть розійтися по домах, звичайно, хто має можливість повертатися додому, кому не загрожує ЧК. Ми мусимо стати рухливішою частиною. А там буде видно, що будемо робити; поки не повернеться Віра, ми не можемо визначити свого дальшого, однак поза тим ми повинні, хоч повільно, переходити на зимові умови.

Старшини схвалили плян отамана, найменшої опозиції тут не було.

Другого дня почалася часткова «демобілізація» Степової дивізії. Правда, не дуже багато знайшлося бажаючих повертатися додому, однак дві-три тисячі таки їх було, і вони почали поволі розповзатися по селах і хуторах. Усіх попереджено, що вони, розійшовшись по домах, мусять прислухатися до своїх волосних чи сільських провідників, які, на випадок зміни ситуації, їх повідомлять.

XXXV

Часткова «демобілізація» абсолютно не вплинула на бойовий дух степовиків. Навпаки, дивізія стала рухливіша і боєдатніша. Просувалися далі на південь.

Марш проходив удало: жодної сутички з великими будьонівськими з'єднаннями не було, крім незначних бойових операцій роз'їздів або сміливих наскоків невеликих кінних груп на ворожі обози та роз'їзди, бо й не ставили собі завдання вступати в бої.

На Покрову дивізія займала околиці, з яких вирушала на захід і які були коліскою дивізії Степовиків Блакитного: район Верблужки — Варварівки — Гурівки — Водяної — Петрової.

Будьонівці поспішно рухалися на Врангеля. День і ніч сунулася незчисленна маса кінноти, артилерії, ішли суцільними валками обози. Головні дороги на Крим глухо стугоніли під важкими копитами наїзника. Гуркотіла артилерія по вибоях Херсонських доріг, кресали сталеві підкови по каміннях червоної руди, безугавно торохтіли оковані залізом військові вози по сухому грудді Херсонщини.

Селяни зажурено поглядали на незчисленні високі ріжки з червоними зірками, що безперестанку топтали брудними ногами їхні безкраї Херсонські степи. Жінки ойкали, божемкали, чоловіки тільки злісно поглядали на непроханих гостей свого рідного степу.

Насувалися тривожні для Степовиків дні. Їхні рухи все більше і більше обмежувалися наближенням ворога. Друга кінна армія червоних, перебуваючи в другому ешелоні фронту, знаходилася від Степової дивізії за яких сорок-п'ятдесят кілометрів. Стан усе більше напружувався. Повстанські роз'їзди щодня стикалися з червоними, які провадили розвідку околиць св'єго дальшого відступу.

Що далі, назривала потреба проникнути глибше в розташування ворога, щоб краще вивчити стан на південному фронті, бо на західньому вже втрачено всякі надії. Одного дня Блакитний вирішив послати туди Сашка.

— Покличте до мене Романенка з відділу розвідки! — сказав Блакитний вистовому, а коли той прибув, отаман заговорив:

— Ти бачиш, Саша, в якому капкані ми опинилися. На Заході все втрачено, ще лишилась маленька надія на Південь, але який там стан, ми так докладно і не знаємо. Чого доброго, днями і Врангель так зробить, як зробив наш «союзник». Отож треба ближче познайомитися з Півднем. Я думаю, що ти не проти того, щоб прогулятися в наші рідні сторони.

Сашко мило посміхнувся, почувши про рідні сторони і ризикову «прогулянку», бо він був великий любитель небезпек і пригод.

— Я завжди радий виконати ваш наказ, пане отамане! — бадьоро відповів Сашко.

— Докладні інструкції одержиш у Жидкевича, — додав Блакитний.

— Дозволите йти?

— Так, можеш йти, — подаючи йому руку, сказав Блакитний.

Юнак енергійно повернувся через ліве плече і зник за дверима.

XXXVI

Вечір був тихий, осінній. У полі метрва тиша. Тільки пожовкле листя, гнане осіннім вітром, шелестить під ногами верхівця та сполоханий заець хутко намагається сховатися в темряві ночі. А верхівець усе натискає острогами на огрядні боки «Коварної». Він поспішає, бо за ніч має проїхати щось із сорок кілометрів. Курс тримає на Лелеківські хутори, де має переднювати, щоб податися далі.

Ще не встигла зайнятися передранішня зірка на сході, як перед Сашком показалися знайомі Лелеківські хутори. Юнакові залоскотало під серцем. Промайнули в голові дитячі роки, бо тут він босоніж бігав за панськими курми, де його мати була птахаркою. Ось показався силует такого рідного і близького вітряка, під яким він із хлопцями ховався від вітру, щоб закурити цигарку з сухого листа. А он далі сушарня кукурудзи, де вони веселою юрбою грали в «горю».

Сашко під'їхав до хати дядька Остапа, в якого він не одне літо прожив за погонича. Біля причілкового вікна спи-

нівся. Ще раз кинув погляд по подвір'ю. Усе було, як і колись: під закатом стоїть п'ятилемішний букар, ліновські залізні борони немилосердно впилися зубками у стіну заката, біля дверей валяється стара штельвага з поламаним барком якого Сашко побив колись на борозенному.

На хуторі могильна тиша. Сашко, перехилившись із коня, постукав у віконницю. В сінях щось зашаруділо, почувлись кроки, цокнула клямка, і на порозі показався величезного росту господар, дядько Остап. Він лагідно посміхнувся, привітався з парубком і запросив його до хати, а сам відвів коня під закат.

Остапиха схопилася з ліжка і миттю приготувала сніданок. Сашко їв з великим апетитом, а дядько сидів поруч і все розпитував про новини в світі. І сам розповів хлопцеві, що навколо по селах багато війська, часто роз'їжджають по хуторах невеликими групами і роблять обшуки.

На слові «обшуки» Сашко відклав на бік ложку, поглянув допитливо на господаря і запитав:

— То, може, небезпечно буде у вас переднювати? Бо я хотів перебути у вас до вечора, а там, як зійде козацьке сонце, рушити в дальшу дорогу.

— Далі небезпечна дорога, козаче. На кожному кроці роз'їзди, — можеш потрапити в ворожу пастку, — сказав дядько.

— Ех! Дядьку, дядьку... Та як вовка боятися, то вже й у ліс не ходити? — посміхаючись, відповів Сашко. — Якби я боявся тих ворожих пасток, то вже давно мене не було б на світі. У них ще короткі руки, щоб вони мене впіймали живцем: не на такого натрапили.

Несподівано десь пролунав сухий постріл, за ним другий.

Господиня сикнула і прожогом вискочила на подвір'я. Дядько зблід, як крейда, а Сашко на мить застиг у напрузі. В хаті повисла тиша. Швидко минали секунди, бігли хвилини...

Через вікно впали на стіну перші промені сходячого сонця, проскочили по білявому волоссі хлопця і вмить заслонила їх чорна хмара, що сунулася зза лісу.

До хати вбігла схвильована господиня і дрижачим голо- сом кинула:

— Їдуть прямо до нас — чоловіка з двадцять!...

— Сашко, мерщій до стайні! — гукнув дядько.

— Уже пізно — вони біля млина!

Господарі вискочили на подвір'я, а Сашко мов спійманий звір, лишився сам. Однак був на диво спокійний. Узняв з ослона гвинтівку, зарядив і поставив біля себе. Потім зняв

із паска три гранати і також поклав біля себе, а сам став напружено вдвлятися через вікно до млина. Три вершники підтюпцем проскочили попід правим крилом і гналися прямо до хати. Решта, чоловік п'ятнадцять, зупинилися біля вітряка. Раптом передні затрималися. Зіскочили з коней. Один махнув рукою до тих, що стояли біля млина. Ті швидко підїхали і також зіскочили. Той, що дав знак, показав на закат. Усі з гвинтівками наготові почали оточувати хату. Сашко націлився в переднього і одним пострілом повалив його. Інші кинулись за хату. Настала коротка хвилина тиші...

А згодом стало чути тріск, вслід за ним зашуміло язикате полум'я, що з блискавичною швидкістю охопило хату і перенеслося на хліви й закат. Сашко вискочив на подвір'я. В одній руці гвинтівка, в другій — гранати. Довкола море полум'я. Ступив кілька кроків у напрямку лісу. Але через сильний удар у голову, і він повалився, як підрізане дерево...

... Сашко прочунявся. В голові, у ногах і руках неймовірний біль. Він зв'язаний. Шпагат урізується в тіло. Юнак пройняв жах. Він ніколи не думав живим датися в руки. Тепер він лежав безпорадний на підводі, а довкола — біля десятка вершників.

Проїжджали через знайомі Кочубеївські ліси. Сашко зрозумів, що його везуть до рідного села. Столітні дуби журно хилили оголене віття, нашіптуючи сумну осінню казку. Зїхали на греблю панського ставка. Високі тополі над греблею жалібно гули голими стовбурами, ніби посилали прощальний привіт юнакові. Тоскно шелестіло під колесами пожовкле листа. А біля села, в болотах роздирався розпачливим квилінням сич. Високо вгорі скигвила самотня чайка.

Підвода зупинилась на церковній площі. Зв'язаного хлопця скинули на землю, мов колоду. За деякий час площа була заповнена народом. Військо оточило з усіх боків.

На очах односельчан почалась страшна езекуція над молодим лицарем. Ламали ребра, вибивали зуби і на хвилину зупинялись та допитували, куди й за чим їхав. Хлопець тільки стогнав і нічого не говорив. Зробили коротку перерву, а потім почали колоти швайками у п'яти, під нігті заганяли голки. Але юнак, наче гранітна скеля, мовчав. Принесли розпалене залізо і випекли на лобі тризуб — хлопець не піддавався. Поволокли до хати, немилосердно б'ючи прикладами. Біля години знущалися на подвір'ї на очах сестри й матері. Нічого й тут не вибили з хлопця. Знову потягли на площу, і тут — перед народом — відрізали вуха. Юнак

лежав у калюжі крові. Його скаламутнілі очі туманно дивилися в безмежну блакить неба...

Скатований важко стогнав і корчився від невимовного болю. Нараз він зібрав останки сил, підвівся... З тисячних грудей натовпу почувлося пронизливе: «Ой!» Люди певні були, що він неживий. Але юнак обвів своїми замученими очима земляків і вигукнув щосили:

— Замордували мене, большевицькі кати, але не вбити вам, московські наймити, українського духа! Нехай живе вільна Українська Держава, нехай живе Блак...

І не договорив останнього слова — його прошило холодне олово... Повалився. Зідхнув востаннє і навіки закрити свої юнацькі очі...

Площа порожніла... Народ розходився. Сестру вели під руки. Матері не видно — вона лежала непритомна дома.

Коли всі розійшлися, на площі, під старенькою дерев'яною церквою, лишився ще теплий самотній труп Сашка.

... Вечоріло. Сонце кидало зза лісу прощальне проміння, яке застрибало по бляшаній бані церковки і сховалося за панським лісом.

Над селом стояла курява — череда поверталася з паші. Поміж чередою протискалася підвода з двома зажуреними селянами. Підвода зупинилася біля хати вдови Романенчихи. Селяни обережно занесли до хати єдину надію матері, єдиного сина бідної вдови, що все своє життя провела в наймах, що все своє життя мріяла, що нужда її скінчиться аж тоді, коли Сашко стане на ноги. Але надії не збулися, вони розбилися об страшну дійсність — на столі лежав замордований, ще зовсім молодий, її син.

В хаті не вгавало жалібне хлипання і зворушливі стогони нещасної вдови. Селяни тихо заходили, скидали шапки, хрестилися і тяжко зідхали. В головах Сашка журно горіла воскова свічка. Мати навколішки молилась і плакала. У ногах стояла, хлипаючи, засмучена сестра. Поволі танула свічка. Догоряла надія вдови.

XXXVII

Того ж дня у штабі Блакитного стало відомо про трагічну загибель Сашка. У невеликій хатині, де містився штаб, ледве блимав каганець. По лавках і ослонах сиділи засмучені старшини Степової дивізії. Вони зібрались тут, щоб останню пошану віддати своєму бойовому другові Сашкові.

Старшини сиділи мовчки. Над їхніми головами стелився

сизий димок. У хаті панувала заворожена тиша. Лише зрідка її порушувало квиління сича в руїнах панського маєтку.

Мовчанку перервав Блакитний. Він розповів про трагедію в Г... Коли говорив про нелюдські муки юнака, то в нього всі м'язи тряслися. Спазми йому здушували горло. Він робив павзи, ковтаючи слину. Пересильовав себе, щоб стримати сльози, що мимоволі наверталися на очі. Старшини, понуро схиливши голови, уважно слухали. За весь час промови ніхто голови не підвів. Блакитний закінчив словами:

— Большевицькі кати вирвали з наших рядів найкращого друга і незамінного розвідника. Цим вони нанесли нам невилгою рану. Але не будемо, друзі, впадати в відчай, не будемо лякатися большевицьких катувань. Наш друг показав кремлівським сатрапам, як треба вмирати. Він виявив безстрашний героїзм і відвагу справжнього українського лицаря. Він не зрадив під найтяжчими ударами ворога. Всі наші таємниці він поніс із собою на той світ. Слава і вічна пам'ять тобі, безприкладний лицарю! Спи, любий друже, вічним сном! За твою кров ми відплатимо!

Усі встали і хвилиною мовчанкою вшанували пам'ять вірного друга.

Потім забирали слово інші старшини, і всі вони з захопленням говорили про лицарську поведінку Сашка і вимагали від Блакитного вести їх на Г..., щоб віддячити червоним за смерть свого друга.

Старшини розійшлися. Лишився Блакитний, Вовгура, Лютий і Жидкевич. Тут вирішили завтра вночі напасти на село і винищити червоних до ноги. Жидкевичу доручено сьогодні ж вислати до Г... агентурну розвідку і на завтрешній вечір доповісти, як розташовані червоні в селі. Вирішено вдарити двома полками: Лютого і Тишаніна. Не було потреби підіймати на таку операцію всієї дивізії. Двох кінних полків з доданим дивізіоном кулеметів цілком вистачало, щоб зробити раптовий удар на таку саму, приблизно, кількісно частину ворога. Блакитний надіявся на перевагу бойового духа своїх і на несподіваність удару для ворога. Вирішивши остаточно справу, розійшлися спати.

XXXVIII

О четвертій годині пополудні прибув Жидкевич і доповів плян розташування ворожих частин у с. Г...

За його відомостями, в селі були резерви II кінної армії, а бойові частини цієї армії знаходилися за тридцять-сорок

кілометрів на південь. Резервового війська тут було приблизно стільки ж, як і вчора повідомляла розвідка — трьох тисяч. Озброєні резерви неважно, лише охоронювальні їхні частини мали більш-менш пристойну зброю. Таких добре озброєних була третина.

Остаточний план нападу був такий: з боку Веселих Тернів, Кривого Рогу і П'ятихаток виставити кінні заслони по одній сотні, підсилені кулеметами. Це на той випадок, коли там дізнаються і намагатимуться вислати допомогу. «Телефоністи» зап'ятнадцять хвилин до початку дій переривають телефонічні зв'язки, псуують дороги. Група своїх людей у селі, в момент нападу, підпалює з чотирьох кінців села скирти соломи, а в центрі два будинки: млин і аптеку. Напад робиться одночасно з усіх кінців: з Волошинівської посадки, з економії, Кременчуцького шляху і П'ятихатської дороги.

— Виступ призначаю по заході сонця. Всім відділам зосередитися у вихідних для атаки пунктах о 11.30. Підготовка п'ятнадцять хвилин. О 11.45 чвалом з усіх кінців заскочити в село і почати робити «порядки». Щоб розпізнавати своїх, кожний перев'язує ліву руку солом'яним перевеслом.

Кожна група рухається самостійно і охороняє себе на марші також сама. Зв'язок між групами — сигналами, про що повідомлю старшин перед виступом. Назви груп ідуть за номерами. Ніяких прізвищ старшин нема. Старшина № 1 — Тишанін, № 2 — Лютий, № 3 — Гнибіда, № 4 — Вовгура, № 5 — я сам, — закінчив Блакитний.

На цьому старшини розійшлися по місцях. Кожний готувався до виступу.

XXXIX

А коли на село лягав осінній морок і шелестіло по-жовкле листа, гнане західними вітрами, повстанські відділи тихенько рухалися кожний своїм маршрутом.

На призначений час усі відділи зосередилися на своїх вихідних позиціях. Під час руху сутичок з ворогом не було: червоні не особливо охочі були роз'їжджати вночі по таких небезпечних околицях.

Кожний відділ відпочивав на призначених місцях. Перевіряли зброю, уточняли план наступу.

Годинникова стрілка показувала 11.40. Пошепки пішла команда: «По конях!» Їздові на тачанках, кулеметники біля кулеметів. Очі всіх скеровані в темряву села. Кожний, за-

тамувавши подих, мовчав, чекаючи сигналу. Раптом з північного боку села піднявся стовп полум'я, а за ним другий, третій і четвертий. Загримів густим баритоном церковний дзвін на сполох, неначе громом прорізав нічну тищу. Червоні стовпи полум'я вг'ялися в небо. Зацокотіли кулемети. По вулицях летіли чорні примари кіннотників. В повітрі загриміло: «Слава!» В червоному світлі блиснули сотні голих шаблук. Почалася пекельна м'ясорубка. Червоні, мов підкошені снопи, падали під ударами повстанських шаблук. У повітрі крик, стогін, зойки.

Таке страхіття продовжувалося з годину. Потім усе стихло. Налякані селяни тряслися по хатах, стодолах, льохах. З червоних врятувалися тільки одиниці, які прорвалися через городи в поле. Решту було порубано, постріляно. Вулиці запружені понівеченими трупами.

Повстанці поспішним маршем поверталися на свої західні бази в район Верблужки-Варварівки-Гурівки-Водяної.

Ранком до села прибула маса червоного війська. Сварились, лютували, але переслідувати повстанців далі на захід не пішли, бо, певне, не могли більше віддалятися від південного фронту.

На цьому закінчилася розплата за хороброго юнака Сашка Романенка.

XL

Уже повіяло листопадом. На дворі стояла похмура, сіра осінь. Ранки ставали зовсім холодні, тільки пополудні ненадовго пригрівало сонце. Пожовкле листя осипалося з дерев і гналося північними вітрами на схід, немов налякана вовками отараполохливих овець. Вечорами по дібровах висіло в повітрі сумне, прощальне: «Кру!... кру!... кру!...» — то довгі шнури журавлів замикали безупинний лет на південь. А Віри нема та й нема.

Козаки нудьгували під впливом чуток, що чорною гадюкою розповзалися як про західній, так і про південний фронт. Старшини теж не тішилися. Блакитний з Вовгурою довгими вечорами просиджували майже без розмов. Тільки іноді перекинуться неприємними новинами, що приносили розвідники з різних сторін.

— Махно перейшов до червоних і помагає їм проти Врангеля. Ніби вже форсували Сиваш. Іде часткова евакуація врангелівців пароплавами закордон. Західній фронт зовсім зліквідовано. Рештки будьонівців перемаршують на південь, — зідхнувши, промовив Блакитний.

Вовгура нічого не відповів, але згодом, так само зітхнувши, сказав:

— Нема чому й дивуватися з Махна; а що ти хотів від нього: хіба він коли мав щось ідейне за душею? Але я дуже хотів би бачити, як червоні, використавши Махна, потім стукнуть по ньому, коли покінчать з Врангелем. Не думаю, щоб большевики подарували йому все минуле. Я був би дуже радий бачити, як «гуляйпольські молодці» тікатимуть від своїх «союзників». Ще він, собачий син, буде чухатися, але тоді вже буде запізно.

— А що нам з того, що вони його стукнуть? — заговорив Блакитний. Нам не стане легше. Важливо те, що наша справа провалюється. Мені зовсім не шкода вмирати, я сотні разів зазірав смерті у вічі. Я для себе обрав цей шлях ще того фатального серпневого дня 1915 року, коли добровільцем пішов на війну. Я ще тоді знав, що такий шлях ніколи не буде встелений трояндами, що на цьому шляху з кожної шпари пахне смертю, але смерть не страшна, коли знаєш за що, а страшне те, що загальна наша справа вмирає, от чого до болю шкода. Але ні, не вірю, так не буде! Нехай ми програємо й цю осінь. Однак прийде ще весна, прийде новий час розплати. Таки ж справедливість мусить узяти гору!

Він зірвався з стільця і кілька разів нервово пройшов по кімнаті, стискаючи кулаки.

— Ні, Грицю, большевики не виграють цієї війни, я в цьому більше, ніж переконаний.

У цей час господиня постукала і занесла вечерю. Вечеряли мовчки. І мовчки розійшлися спати.

XLI

Блакитний ліг, однак довго не міг заснути. Думав про останні події на фронтах. І все ж доходив до думки, що справа не така безнадійна, як здається на перший погляд. Отаман намагався малювати в уяві кращі перспективи і світлішу ситуацію, ніж вона була в дійсності. Потім пригадав собі народне прислів'я: «Чим би дитя не тішилося, аби не плакало». Посміхнувся і став засинати.

Та сон не брав його: в голову чомусь лізло страшне: ніби він на суді Катеринославської губчека і виправдується за свої дії. Нарешті ЧК виносить смертний присуд через повішення. Його ведуть під багнетами до шибениці, підвішують, шнурок уривається, він падає непритомний, а навкруги лунають крики: «Слава!» Блакитний відкриває очі і бачить,

як Лютий із своїм полком рубає чекістів. Він хоче йому крикнути: «Люсик!» Але не має сили.

У цей момент у двері постукано. Блакитний прокинувся і голосно вигукнув: «Прошу!» До кімнати зайшов вартовий:

— Прибула якась жінка, пане отамане, називає себе Вірою і домагається тепер же впустити її до вас. Я казав, що ви спите, що не можу зараз пустити, а вона — своєї: «Скажіть, що прибула Віра».

Блакитний, ніби від електричного струму, схопився з ліжка і вигукнув:

— Давайте сюди!

У дверях показався жінка. З-під шалі блиснули зловіщі очі. Блакитний машинально здригнув... Невідома замахнулася рукою... Біля ніг отамана засичала граната... Практична військова рука отамана вмить підхопила шиплячу гранату і — вслід невідомій. Вибух у снігах. Невідома розпласталась, як жаба, мертвою, а Блакитний схопився за ліву щоку і ногу. У щоці отамана був невеликий уламок гранати, а в носі — значно більша, кривава рана. Багряна кров поволі стікала з руки додолу і всмоктувалася в суху хатню долівку.

У штабній сотні сполох. До кімнати Блакитного вскочили Вовгура і Лютий. Блакитний, посміхаючись, розповідав про Пригоду. Козаки втягли до хати мертву. В комірці старенького сачка виявили захитий мандат:

«УДОСТОВЕРЕНІЄ.

Пред'явительница сего тов. Каневская, сотрудница Херсонской губчека, отправляется в тил банди Блакитного с особо важными поручениями. Всем сотрудникам ЧК і советской власти оказывать всяческое содействия тов. Каневской.

Председатель губчека Арнольд».

А в кишені сачка інший документ:

«ПОСВІДЧЕННЯ.

Власниця цього посвідчення є гр. села Широка Ганенко Параска, яка відправляється до м. Єлісаветграду у своїх власних справах.

Голова сільради Передерій».

Надворі вже зовсім розвиднялося, коли всі розійшлися, але вже ніхто не лягав спати. Блакитний наказав вислати

посилени роз'їзди в сторону Херсону і Єлісаветграду, бо сподівався, що десь недалеко мусять бути ворожі частини, які шукають їхнього розташування.

Однак день пройшов спокійно. Роз'їзди поверталися й доповідали, що в околицях усе спокійно, лише головним трактом через Олександрію безперервно рухаються будьонівські частини, що правда, не було новиною, бо такий перемарш будьонівців тривав уже більше місяця.

XIII

Пізно увечорі приїхала Віра. Була, як з хреста знята — страшенно перемучена. На обличчі відбиток поганого настрою. Розповіла про свою подорож: кілька разів була на краю загибелі, великий рух фронтових частин весь час перешкоджав у дорозі. Двічі арештовували — втекла. Одного разу судив трибунал шостої кавдивізії, але вийшла щасливо. Писемного нічого не привезла, бо поничила в дорозі. Мала лише усні інформації. Розповіла все послідовно.

— До штабу Головного Отамана дісталася. Пробыла там біля тижня, але з Отаманом так і не вдалося побачитися. Передав вказівки через Тютюнника, які зводяться до того, що йде зима і перспектив на зиму не маємо жодних. На зиму, каже п. Тютюнник, нема рації тримати таку масу повстанського війська за відсутності фронту. Отже, треба на зиму «демобілізуватися». Можна залишити невеликі загони, при тому добре озброєні і рухливі. Такі загони зформувати з людей, яким нема куди повертатися. Широкі операції взимку неможливі. Зброю заховати. Козакам розійтися по домах, а старшинам у запілля. Рук не опускати, надій на майбутнє не втрачати. Широкі операції розг'януться лише весною 1921 року. Отже, будемо певні, що наші старшини зрозуміють завдання і правильно оцінять ситуацію, що склалася тепер. Мусимо зробити зимовий перепоочинок, — закінчила стомленим голосом Віра.

— Та щось часто перепочинки ми робимо, — зідхнувши, зауважив Тишанін.

— Не втрачайте, друже, духа! — додав упевненим голосом Блакитний.

— Ще прийде весна, отже, потерпимо зиму, тоді напевне, вже закінчимо війну. Знаєте народню приказку: «Герпи, козаче, — отаманом будеш!» А тепер, друзі, певне будемо спати, бо у Віри, я бачу, вже зовсім очі злипаються.

— Правда, правда, — вставила напівсонним голосом Віра. На цьому закінчили і розійшлись.

XLIII

Другого дня відбулася нарада з усіма старшинами. Ніхто не заперечував проти пляну повної «демобілізації» повстанського війська і переходу, до слухного моменту, на цілковиту конспірацію.

— Було б безглуздя, панове, залишатися на зиму в такому стані, як ми зараз, — придушеним голосом закінчив Блакитний, бо вигляд він мав дуже змучений через поранення і, певне, через такі невідрадні перспективи, але потім якось через силу посміхнувся і додав:

— Тільки носів не вішати, панове старшини, пам'ятайте, що наш настрій ми передаєм своїм підлеглим, а нам же, здається, не вперше переживати критичні дні боротьби, час би вже звикнути і до добрих і до лихих.

По закінченні наради Блакитний окремо, а Вовгура собі окремо обговорювали з старшинами подробиці переховування зброї й амуніції. Бо тепер уже справа йшла про повну конспірацію, а тому треба було робити так, щоб один за одного не знали. За день усе влаштували.

Розвозили вночі по хуторах гвинтівки, кулемети, амуніцію, й закопували у надійних людей по стодолах, стайнях, льохах. За два-три дні все було зроблено так чисто, що, навіть, такі важкі речі, як тачанки, теж поховали у скиртах соломи. Усі дані про військове добро, зашифровані, забрав із собою Блакитний, а копію — Вовгура. Друзі розпрощалися і пішли кожний своїм напрямком аж до наступної весни.

Позаду лишилися дні славних боїв і героїчних перемог Степовиків. Курилася дорога в невідоме майбутнє, повне небезпек і важких трагедій як для їхнього отамана Блакитного, так і для найближчих його бойових друзів: Вовгури, Лютого, Гнибиди, Федорченка й інших.

XLIV

За кілометр від села, між кучугурами руди та кварцету, стояв єдиний вцілілий будинок під черепицею. Навколо нього сліди громадянської війни — попалені, поруйновані будівлі. Побіч руїн, біля мертвих шахт, порозкидані кінні вагонетки, величезні дерев'яні цєбри для витягання води з шахт, які геть позаростали бур'яном та лободою. Навколо мертво, порожньо. Лише надокучливі сичі довгими осінніми ночами жалібно перегукувалися тужливим квилінням, а єдиний вцілілий будинок нагадував собою оазу в пустелі.

В будинку мешкав дядько Юхим, брат матері Блакитного, що вважався тут сторожем.

Спорожнілий рудник селяни жартівливо називали рудником куцого Фанштейна, на знак збанкрутованого десяток років перед війною німецького концесіонера Фанштейна.

Біля хати шестирічний Гриша, синок дядька Юхима, ладнав якийсь возик, дядина Гашка поралась біля печі. На полу спав Блакитний, рядом біля нього сидів Вовгура і читав якусь книжку.

Нараз двері до хати розчинилися. Дядина Гашка злякано подивилася на збентеженого дванадцятирічного Юрка брата Блакитного, що зайшов. Він був переляканий. Руки тряслися... Ні слова до присутніх — прямо до полу.

— Костю, вставай! У селі повно будьонівців. Були в нас дома. Питали за тебе. Тато втекли. Маму й Уляшу забрали. Я втік через стайню. Оце прямо сюди. Тікай!

Блакитний спокійно вислухав. Дістав з-під подушки парабелюма, дві гранати. Все заховав у кишеню. Вовгура зробив те саме. Понакидали піджаки з саморобної вовни і вийшли. Зачиняючи двері, Блакитний кинув до брата:

— Уночі буду на будці Павлика, коли буде щось нове, повідомляй!

Малий ще довго стояв і дивився вслід двом «селянам», що прямували балкою до Широчанського ставка. Коли по статі зникли між вербами ставка, раптом пролунав постріл, а за ним вибух гранати один, другий... Від верб вихром мчали осідлані коні без вершників. Було ясно, що сталося...

Шостирічний Гриша кулею мчав до верб. Юрко стояв закам'янілий, а дядина Гашка схвильовано допитувалася, що сталося. Але хлопець мовчав і напружено вдивлявся переляканим поглядом у верби біля ставка.

За кілька хвилин повернувся Гриша і розказав, що під вербами лежить п'ять убитих будьонівців. На душі відлягло.

Але ще не відліг смуток попереднього вибуху, як знову насунула хмара нового смутку — від села летіло до місця події біля півсотні вершників з криком і гиком. Гриша знову подався туди, слідом за вершниками.

Біля хати хвилини напруженого чекання. Прибіг з поля й дядько Юхим. Був дуже схвильований. Кинувся нашвидку приховувати дещо з хатніх речей. Дядина Гашка теж метушилася. Юрко стояв і пильно вдивлявся все в тому ж напрямку — до верб біля ставка.

За годину повернувся Гриша і тепер розказав:

— Кіннотчики приїхали під верби, обдивились побитих. Якийсь із них, видно старший, сказав, щоб поїхали одні на Волочаївський хутір, а другі до Мар'янівки і пошукали там «бандитів». Якщо не знайдуть, то щоб підпалили по кілька «куркульських» хат у цих хуторах. Будьонівці швидко повернулися назад, а на хуторах густими клубками розходився дим і долітало голосіння людей.

XLV

Була суха осіння ніч. Замріяні зорі байдуже перекочувались по молочному небосхилі. Місяць іноді полохливо визирав із-за важких олов'яних хмар і знову ховався.

Юрко боязко просувався поза дорогою в напрямку Павликової будки. Трохи пройшовши, він прилягав до землі і прислухався до нічної тиші. Сторожко озирався на всі боки і знову йшов далі. Не пройшов і двох кілометрів, як помітив у тумані наближення водогінної «башти». Зупинився. Здивовано почав придивлятися, бо щось надто вже швидко показалась ця «башта», до якої, як він знав, було ще не менш, як вісім кілометрів. Але «башта» наближалась. Хлопець здригнув... Озирнувся навколо. Не видно нічого. Приліг знову до землі. Почулись глухі кроки... За хвилину перед ним виріс велетенського росту чоловік у білому вбранні. Зіткнувшись з Юрком, чоловік підняв руки вгору і щось забелькотав. Юрко з переляку повалився на землю непритомний.

Скільки лежав у такому стані, не знає, але коли відкрив очі, біля нього не було нікого. Тіло все тряслось, як у лихо-манці. Пригадав божевільного з сусіднього села, про якого багато розповідали, що він ночами блукає по степах; цим чоловіком матері лякали неслухняних дітей. Хлопця взяв ще більший жах, однак підвівся і, озираючись, попрямував далі, бо страх за життя брата перемагав страх перед божевільним.

Перед світанком був на будці. Застав брата самого. Вовгури з ним не було. Тут Юрко дізнався, що сталося під вербами:

— Тільки стали ми доходити до ставка, — розповів брат, як із-за греблі виросло п'ять вершників. Побачивши нас, за яких п'ять кроків спинилися. Ще не встиг передній відкрити рота, певне, хотів щось запитати, як Гриць шпурнув у них одразу дві гранати; чотирьох наповал, а п'ятий кинувся втікати; тут у пригоді став мій парабелюм, який поклав і остан-

нього. Ми зразу ж подались на Волочаївку. Там заскочили до дядька Тимохи в стайню і лежали під з'їдами. Потім чули, як червоні металися по хуторі, кричали, сварилися, шукали. Трохи було боязко, думали, що хтось видасть, бо ж багато хуторян бачило, як ми туди вскочили, але дякувати Богові, все таки наші люди порядні — ніхто не сказав. Там пролежали до темна, а стемніло, — Тимоха запряг коні і розвіз нас: мене сюди, а Гриця в інше місце.

— ... Я тут лишаюся тільки на завтра, а потім помандрую десь у сторону Лелеківських хуторів. Де я буду, завжди знатиме Дорош. Обов'язково через нього переказуй, що буде з мамою і Уляшею. Ніяким зв'язковим відтепер не довіряти, хоча б і знайомим, бо зараз ЧК стала на новий шлях підкупу. Вони купують декого з наших, дають їм великі гроші, обіцяють теплі посади в них. Здається, Олекса Кравченко вже продався. Так що тепер треба тримати вуха гостро. Абсолютно нікому не вірити, тільки сам мене повідомляй через Дороша. То цілком надійна людина, яка ніколи не зрадить. Розумієш?

— Та я то розумію, але як мене підслідять, часто мені ходити теж небезпечно.

— Ходити треба тільки вночі, я думаю, що ти вже не боїшся ходити?

— Чи боюся, чи ні, але ходити буду.

Блакитний задоволено посміхнувся.

XLVI

Була люта зима тисяча дев'ятсот двадцять першого року. Снігу намело до самих стріх. По селах повно будьонівців. Врангелівський фронт ліквідовано. Трибунали по селах судили «бандитів», закладників за зв'язки з «ворогом». Газети розпиналися на всі голоси про величезні успіхи червоної армії, про повну ліквідацію «бандитизму» і фронтів.

Сьогодні з'явилося в газеті сенсаційне повідомлення під наголовком: «Махно, бандит, черний ворон, пойман». Такий заголовок багатьох спантеличив. Кілька днів тому галасували про «героическую групу Махна, которая плечо к плечу с красной армией борется против белогвардейской сволочи в Крыму»...

А сьогодні «бандит», уже «черний ворон», уже «пойман». Така советська «послідовність» ніяк не вкладалася в голову читача. Але факт залишався. У газеті говорилося, що Махно після ліквідації Врангеля повернув багнети проти червоної

армії, а тому було дано наказ червоним командуванням оточити й знищити його. В наслідок «блестящих операцій наших доблестных частей банда Махна полностью ліквідована, а сам предводитель шайки Махно взят живим. Теперь он находится в Запорожье, сидит в клетке, в скором времени будут возить его по селам на показ», — так закінчувалося повідомлення про Махна.

Прочитавши газету, Юрко лежав і думав собі, як то воно буде цікаво бачити Махна в залізній клітці. А він бачив його вже двічі: перший раз на весні тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятого року, коли вони сунулися десь до Києва. У Юрка назавжди залишиться в пам'яті дико величава картина цієї знаменної весни.

День був звичайний, травневий, але незвичайний тим, що в селі кипіло, мов у казані: по вулицях валялося багато вбитих, ще багряніла незастигла кров на багатьох із них, дехто звивався в передсмертних корчах, а дехто був уже задубілий; блукали п'яні ватаги озброєних, по хатах роздиралися «дворядки», а їм підтягали п'яні голоси:

«Ох яблочко, куда котішся?
Попадеш до Махна — не воротішся»...

Перелякані люди боязко виглядали з-поза клунь і хлівів, а «гуляйпольські молодці» робили своє діло. Баби смажили яєшню, курей. Хлопчаки завалювали столи цілими «батареями» пляшок із свіжим житнім, буряковим, від якого аж гичкою несло, а «гуляйпольські молодці» їх щедро обдаровували грішми найрізноматніших гатунків: миколаївськими «катеринками», керенськими «лімончиками», українськими «гайдамаками» і іншими, бо грошей вони мали цілими мішками.

Раптом травневе повітря прорізав кавалерійський тривожний сигнал. Усе нараз заметушилося, немов у мурашнику — військові стрілою вискакували на базарну площу. За п'ять-десять хвилин площа по береги заповнилась кіннотою і тавричанськими тачанками з кулеметами. Картина була і величава, і дика: передні кінні колони не стояли, а гарцювали, бо під кожним був як не англійський породистий рисак, викоханий у поміщицьких кінських розплідниках, то орловський або донський скакун. Позаду в кілька рядів вишикувані тачанки з широкими задками, на яких пишались всім відомі написи: «Не удіреш і... догоніш», а в кожному такому задку, з-під дорогого перського килима виглядало холодне сталеве дуло Максима.

Коли площа заповнилась військом, наперед виїхав невеликий чоловічок з довгим каштануватим волоссям, підстриженим «під макітерку». Він міцно сидів у дорогом, розцяцькованому сріблом, козацькому сідлі. Повівши рішучим зором зелених очей по натовпі, чоловічок махнув шаблюкою вгору. Кількатисячний натовп нагло завмер, при-таївши віддих. Пошепки пролопотіло по колоні... «Те... те... батько Махно»... Він почав говорити. Говорив уривчасто, голосно, комусь погрожував, але не можна було розібрати, що саме говорив, бо його слова глушилися в нороді. Тільки закінчення голосно пролунало по площі:

— Да здравствуют гуляйпольські молодці!

Із кількох тисяч грудей вирвалося громове: «Ура! Урр-а-а... Сла-ва-а-а!» І вся маса ринула за своїм «батьком», який виїхав наперед і помахом шаблі дав знак рушати. А коли вже перевалювали через кряж, то тільки відгомоном віддавало в Кочубеївських лісах останні слова:

«При знакомом табуне
Кінь гуляв на волі»...

Потім у селі все заспокоїлось. Убитих поховали, а хто лишився живий, той продовжував своє буденне життя. Все ввійшло в нормальні життєві тори і текло своїм старим річищем.

Тільки бідна вдова Палажка Романенчиха не знаходила собі місця. Вона висохла на скіпку, бо не стало її єдиного сина Сашка. Він безслідно зник із села при відході махнівців. Перепитувала по сусідніх селах, через які проїжджали махнівці, але по ньому і слід застиг — ніхто ніде не бачив...

Палажка довгими і нудними вечорами пряла та все плакала, рясно обмиваючи мички гарячими сльозами. Марійка, Сашкова сестра, також плакала. У хаті вдови, немов у домовині: вічні сльози, зідхання і безпросвітня туга, а Сашка нема та й нема...

Вечорами Палажка довго просиджувала з Марійкою мовчки під хатою, лише іноді мовчанку порушували тяжкі зідхання, то однієї, то другої. Вони цілими годинами вслухувалися в пташиний спів. По кутках села дівчата та хлопці співали веселих пісень. Тільки Марійка, пририта горем, не була серед веселої юрби молоді, а просиджувала біля матері, оплакуючи свого любого брата.

Так проходили, повні смутку і горя, безраднісні дні Палажки та її доньки.

Уже в повному розпалі були жнива. Кожний поспішав якнайшвидше обжатися. Поля густо вкрилися копами, тіль-

ки вдовина риза, невижата, збуджувала безрадну думку, самотньо сумуючи серед густо розставлених кіп.

Одного вечора зайшов до вдови дядько Семен і сказав, що на завтра вона зможе брати коні з жаткою для косовиці. Палажчині очі зайнялися огниками радості — тишилася, що тепер і вона зможе убрати свою смужку, яка давно чекає її рук. Дядько Семен пішов, а вдова почала лагодитися до завтрашнього виїзду в поле, Марійку послала до дядька Хоми попросити, щоб пустив Мишка коні поганяти в лобогрійці.

Прилагодивши все, Палажка сіла під хатою і пильно вдивлялася в напрямку панського саду, звідки мала повернутися Марійка.

Надворі смеркало. Стара помітно почала хвилюватися, але за деякий час надійшла Марійка і сказала, що Мишко повів коней на ніч пасти на Чабанову, ходила й туди — нема, хлопці сказали, що, певне, повів в інше місце, але куди — не знають. Так стомлена і розбита невдачею Марійка повернулася додому.

— Воно завжди так: «Як бідному женитися, то й ніч мала», — зідхнувши, сказала Палажка і, підвівшись із призьби, поплентала до хати. Марійка пішла слідом за матір'ю.

Повечеряли, посумували-посумували і так у журбі полягали спати.

Село теж спало приемним літнім сном. Зелене верхів'яття вишневих садків весело сріблилося в місячному сяйві. А він, мов засоромлений юнак, — то визирав ізза хмари, то знову ховався.

Уже було після півночі. Перші півні порушили сонний спокій села, а потім знову тихо. Ця чарівна тиша іноді наповнювалася легеньким шелестінням молодняка в Кочубеївському лісі, що підходив під саме село. Там, між молодим чагарником, немов невідомий лісовик, щось боязко вовтузилося, тягнучи за собою важкий візок. Густі кущі ніяк не давали хлопцеві продертися, а він уперто переборював їх, поспішаючи дотягти свою здобич яконайскоріше, щоб заховати, поки село спить.

Під'їхав до глинища, поблизу хати, де жила Романенчиха, там довго порпався, а потім затоптав свіжі сліди глини, оглянувшись навкруги і, переконавшись, що ніхто його не бачив, пішов просто до хати. Ішов задоволений, що так удало дотяг і заховав свого Максима з набоями.

Підійшов до хати. Помацав клямку дверей... Замкнено... Підійшов до вікна і обережно стукнув у віконницю.

З хати озвався сонний голос:

— А хто там?

— Відчиніть, мамо! — стиха промовив Сашко.

Мати схопилася з полика, мов опарена, підбігла до дверей і дрижачими руками відкинула гачок. Двері відчинилися. На порозі стояв такий, як і колись, Сашко, але помітно змужнілий. Обличчя засмажене весняними вітрами. Його виразні очі любовно дивилися на змучену матір, а вона обіймала і цілувала його. Гладила хвилясте біле волосся і ніжно притискала до грудей.

Марійка почула метушню, схопилася й підбігла до брата. Вона кинулась на шию, схлипувала від радості і зворушливо промовляла:

— Я думала, що вже більше тебе не побачу, мій любий братику!...

Сашко почував себе ніяково і, немов виправдовуючись, потішав матір і сестру тим, що він повернувся живим і здоровим, що він більше ніколи такого не зробить. Він уже ніколи не лишить своєї дорогої матері і любої сестри.

Крізь щілину віконниці зазирнув допитливий місяць, і, здавалося, що він також радів разом з родиною вдови.

Сашко сів біля столу і з цікавістю розглядався навкруги, а Марійка сиділа поруч і, немов весняна пташка, щебетала йому про різні новини в селі. Вона пильно вдивлялася в брата, але він був чомусь не такий, як колись: став поважніший, не сміявся і не жартував, а говорив, наче дорослий. Марійці це не подобалося — вона хотіла його бачити таким, як раніш: веселим, жартівливим, дотепним.

За кілька хвилин мати подала на стіл яечню з молодою цибулею. Сашко швидко уплітав, як зголоднілий вовк. Мати присіла біля сина і оглядала його повними материнської любови очима. Їй дуже хотілось запитати, де він був і чому їх покинув, але, бачивши його поважний вигляд, ніяк не наважувалася заговорити. Однак згодом почала докірливо:

— Чи я тебе, сину, не шанувала, що ти так зле зробив з нами? Ти ж добре знаєш, що ти єдина наша надія. Невже тобі не шкода було нас покидати? Покійний батько твій завжди казав: «Шануй, Палазю, Сашка, — тобі доведеться при ньому віку доживати. Марійка — дівчина, виросте і піде заміж, з нею тобі не вікувати», мати запаскою змахнула сльозу.

Сашко мовчки слухав. Він помітно мівився на обличчі. Йому було неприємно. Уже був близький до плачу, але опанував, важко зідхнув і почав:

— Люба матусю! Я ніколи вже вас не покину. Завжди буду з вами. Простіть мені, мамо... Але я мусів піти з ними...

— З ким, синку?

— З махнівцями. Я... я... думав, що вони, — він ледве стримував сльози, — вони за Україну... Але воно не так. Вони розбійники і розбишаки. Не за Україну вони борються. Ні, мамо... Я переконався в цьому і покинув їх. Мені з ними не по дорозі...

Мати не зводила очей з сина, вона уважно слухала його і не могла надивуватися, що її син, якого донедавна вона вважала дитиною, тепер говорить, як дорослий.

Довго тяглася розмова, аж поки до хати не закралось проміння ранкового сонця.

Однак через рік Сашко зрадив свою маму і пішов туди, куди пішли тисячі його земляків — до Степової Дивізії отамана Блакитного, де і знайшов собі лицарську смерть.

XLVII

Другого разу Юрко бачив махнівців того ж тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятого року, коли вони поверталися з-під Києва. Махно їхав спереду в елегантському «буржуйському» екіпажі, оббитому дорогими хутрами, килимами, а він, немов, князь ніби сидів, ніби напівлежав у задньому сидінні. Навколо гарцювали «молодці» Чортової сотні.

І ось тепр, після таких картин, дуже цікаво було б побачити цього можновладця в залізній клітці, думав собі Юрко.

Каганець ледве блимав у хаті, у лежанці потріскували сухі дрова, а через вікно долітали мелодії зимового вітру, що замітав усе навкруги. Згодом вітер затих. Вікна наморожувались, заливаючи шибки художніми узорами. Нарешті каганець зовсім погас, дрова теж перегоріли. У хаті запанувала тиша. Тільки іноді чути було скрип чобіт обходчика, що ліниво снував по своїй ділянці. Хлопця переміг перший сон.

Нараз заgrimіли удари прикладів у двері. Юрко схопився.

— Хто такий?

— Откривай! Мать-перемать, — заревли п'яні голоси.

Двері прожогом розчинилися. Показалося кілька цівок рушниць, а за ними слідом біля десятка п'яних вояків.

— Где міліціонер? — почувлися вигуки.

Для хлопця зовсім було незрозуміло. Говорять російською мовою, лаються теж по-російському — всі ознаки червоних, але чомусь сердито шукають міліціонера, який тут жив.

Не знайшовши міліціонера, ватага пішла. Вийшов за ними і Юрко на вулицю. Перед ним відкрилася ще незрозуміліша картина: вулиці запружені кіннотою, тачанками з кулеметами. Прогнали мимо комісара села Ярового, б'ючи прикладами, нагаями. Пригадав денну газету: «Махно, бандит, чорний ворон, пойман». У чому справа, ніяк не міг зорієнтуватися.

Підбіг сусід і розказав, що це вступили махнівці.

— Сам Махно спинився у Савустіяна. Зарубали Ярового, Животовського, — перелякано розповідав селянин.

— Петра, міліціонера, спіймали у Грицьків, голого повели до штабу, селяни просять відпустити, бо нікому зла не робив у селі.

Почувши це, Юрко кулею полетів у Корсунівку, де в цей час був Блакитний. Захекавшись, хлопець заскочив у хату. Він ніяк не міг вимовити слова від радості.

Блакитний зблід.

— Що таке? Що сталося? Говори мерцій!

Хлопець перевів дух і піднесеним голосом сказав:

— Ну, брате, скінчилися твої страждання! У нас повно махнівців, уже зарубали Ярового, Животовського, одягайся скоріш і підемо!

— Куди? — запитав здивовано Блакитний.

— Як куди? — ще більш здивовано відповів хлопець.

— До Махна! Ти будеш у нього помічником! Чи як там? Штабним начальником. Хіба тобі не надокучило трястися по стодолах, по горищах, щохвилини чекаючи смерті?

Блакитний голосно зареготав, а потім додав:

— Ех, голубе, ти не знаєш, що я маю з Махном стільки спільного, як з Будьонним. Невже ти не розумієш і досі, що махнівці — то банда, яка живе сьогоднішнім днем. Дайош! Берьош! — Це тільки й знають. Правда, честь і хвала йому, що він бореться з червоними, але він так само боровся у свій час і з Петлюрою, а значить він мені заклятий ворог. І взагалі Махно ніколи й нічого не мав спільного з українською справою. Цього якраз і не треба ніколи забувати. Я знаю, що він тепер мене не знищив би, а пізніше зробив би те саме, що зробив у свій час із Григор'євим. Так що мені ніколи не було по дорозі з Махном, а тепер тим більше. Хіба

піти тільки для того, щоб тимчасово спасти свою шкіру, то так можуть робити тільки боягузи, які трясуться за своє мізерне життя. Але я себе за такого ще не вважаю.

— А чому б і не піти, Костю Юровичу, може б воно й не погано було, — вставив господар.

— Ні, цього ніколи не буде, — продовжував Блакитний, — не тому я себе віддав боротьбі з червоним окупантом, дядьку Дороше, щоб так безславно сконати в банді і не знати за що. Умирати зовсім не страшно, коли знаєш за що. Смерть не така страшна, як хтось думає. Але так померти ні за цапову душу — дуже страшно і небезпечно. За таку смерть нащадки проклянуть, а я не хочу, щоб мене проклинали. Я тільки раз поклявся перед нашим жовто-блакитним прапором — умерти за нього, умерти за нашу священну національну ідею і вмирати збираюся тільки раз. Такої смерти я шукаю вже три роки, і я її колись знайду.

На цьому Блакитний скінчив свою сповідь перед малим братом, дядьком Дорошем і сусідом, які, схилившись, уважно слухали його.

Юрко особливо був засмучений. Видно було, що братова сповідь аж ніяк не задовольнила його. Він щиро шукав для брата рятунку, бо сам був живим свідком того, як чекісти полюють на нього, знав, які нагороди обіцяють тому, хто спіймає «бандита» Блакитного.

Хлопчина боляче переживав, його дитяче серце на шматки краялось, коли він читав у газетах, що «той, хто спіймає ватажка бандитської шайки Блакитного, одержить золотого годинника, шкіряний костюм і найкращу посаду в апараті губчека», при чому в таких оголошеннях завжди натискалося: «хто спіймає ж и в и м».

Юрко багато передумав про те, що немає правди в світі, коли на його брата, що не був ані злодієм, ані ніяким злочинцем, полюють, як за звірем.

З важкими думками повертався хлопчак. Не мав сили перебороти душевних мук, що опанували ним.

Раптом думки його були перервані диким криком і гиком махнівців, що тримали курс на Румунію.

То був прощальний гик розперезаної шайки головорізів з Гуляйполя в Херсонських степах, бо вже більше Махно не повертався на Україну. Перейшов до Румунії, а там і відійшов на вічний спочинок, занісши з собою на той світ усе страхіття кривавого розгулу на Україні, що пройшло, прощуміло, як жахливе марево дикого пожарища в тривожні 1919—1921 роки.

XLVIII

Дні за днями, а місяці за місяцями проходили одноманітні, невеселі для Блакитного. Він майже щодругої, а найбільше третьої ночі міряв Херсонські та Катеринославські простори, міняючи місце свого перебування. Бо занадто вже тепер полювали за ним чекісти.

Подекуди народжувався новий тип людини — христопродавця. Сільська голота — відвічні ледарі, що все своє життя тягали рядно попід хатою, в пошуках холодка в літню пору, жадібно накидалися на щедри нагороди ЧК за продажу кращих синів українського народу. Отож із таких людей, головним чином, рекрутувалися сексоти, які, подібно Юді, що продав Христа за тридцять срібних, продавали людей за шкіряне вбрання і золотий годинник.

Сексоти, ласі на таку поживу, ретельно нюхали по селах і хуторах, розшукуючи Блакитного, тому небезпечно довго засиджуватися на одному місці, а треба було якнайчастіше міняти місце.

Були ночі страшних завірюх, ожеледиці, дощів і непролазного болота Херсонських чорноземів, а він, Блакитний, не зупиняючись ні перед чим, переходив по 25—30 кілометрів за ніч, щоб тільки завести в блуд проворного сексота, який уже намацав сліди і якому вже снилось шкіряне вбрання і золотий годинник.

Осліплююче сяйво золота, рипіння нової шкіри багатством не давало заснути. Вони, як пси-шукачі всюди нюхали, але мрії про благородний метал, про нову риплячу шкіру лишалися мріями.

Намови Блакитного близькими і знайомими, щоб залишив усе і виїхав закордон (а тоді ще такі можливості були), залишалися голосом вопіючого в пустелі. Він дуже гнівався, коли хтось заводив подібні розмови.

Блакитний у таких випадках завжди згадував євангельські слова Христа: «Воюючий мечем — від меча загине».

— Не хочу вмирати на ліжку, а хочу померти, як лицар, як справжній воїн на полі битви, під своїми рідними жовто-блакитними прапорами, а не під якоюсь ганчіркою.

XLIX

Находила весна трагічного тисяча дев'ясот двадцять першого року. Весна повного розгрому повстанських центрів на Херсонщині. Весна суцільних невдач. Весна глибо-

кого смутку. Весна, — лебедина пісня для більшости провідного складу Степовиків.

Природа прокидалася до життя. У суспільстві теж відчувалося похвалення. Швидкокрилими соколами розліталися чутки: і про Врангеля, і про Петлюру, і про поляків. Народ напружено чогось чекав. Оце саме «чогось» окрилювало людей надією. Народ всюди шукав Вифлеємської зірки. То тут, то там займалися вогники надії на щось нове, довго очікуване. Частіше почали прибувати зв'язкові до Блакитного.

Після кількох місяців з'явилася Віра в селі. Видно було, що несе добрі вісті, бо настрій мала бадьорий, піднесений. Звернулася до Юрка:

— Як можна бачити Костя Юровича, пане ад'ютанте? — жартуючи промовила.

— Не так просто, бо звідси буде не менше верстов тридцять.

— Мене те найменше цікавить, скільки верстов, але я мушу сьогодні ж із ним бачитись.

— Але як їхати? Вдень не можна іти, бо тепер багато наплодилося сексотів.

— Найкраще, Юрку, зробити так: запрягай коня в гребку, я одягнуся «тіткою», візьму вила, граблі, і ми їдемо стягати зволічення.

За якусь півгодину селом неслася гребка, а на ній Юрко з «матір'ю» їхав «стягати» зволічення. На оглоблі висів прив'язаний ворочок з харчами і лежав між голоблями боночок з водою.

Добрий кінь майже всю дорогу йшов ристю так, що тих тридцять кілометрів пробігли за якихось три години. На одинадцятую годину під'їжджали до маленького села у вибалку, оточеного з двох боків кількасотгектаровим овочевим садом збанкрутілого пана Очкала. Край села самотньо стояв похилий вітряк, а проти нього великий, старовинний будинок під червоною бляхою. Гребка зупинилася в дворі цього будинку. Назустріч вийшла бабуся, мило посміхаючись до Юрка, бо доводилася йому якоюсь родичкою. Нічого не питаючи, бабуся сказала:

— Так, так, у нас, тільки вдосвіта добрався сердешний, багато, каже, блукав, десь потрапив до німецької колонії, бо був сильний туман уночі, зовсім, бідняга, вибився з сили, мабуть, тепер спить. Заходь до хати і ви, баришня, заходьте! — звертаючись до Віри, проговорила бабуся.

У хаті обговорили, як добратися вдень до Блакитного, що був у тому самотньому вітряку край села.

— Я щодня ходжу до млина по послід для курей, мене сусіди звикли бачити, як я іду з відром, Отож нехай баришня одягнуть мою кохту і спідницю, на голову очіпок і з відром у руках ідуть по «послід», — порадила бабуса.

За кілька хвилин Віра, згорблена, ледве пересуваючи ногу за ногою, прямувала з відром до млина. Відчинилися двері і «бабуса» в млині.

Побачення Віри з Блакитним дуже затяглося, повернулася, аж як стало темніти.

Надворі був чарівний квітневий вечір: злегка повівав теплий південний вітерець, зрідка поцвірінькували степові коники, приємно пахло ранніми весняними квітами, іноді схоплювався сполоханий заєць, а гребка ристю мчала польовими дорогами назад.

Віра, повертаючись, була дуже балакуча: все розпитувала за сільські новини, цікавилася, які настрої людей, що роблять місцеві сексоти, обурювалася, що їх так розплодилось.

Юрко намагався довідатись, про що була мова з Блакитним, але вона уперто ухилялася від цього, зразу ж переводила розмову на щось інше. Однак, з усього видно було, що йдеться про підготовку до нових весняних «жнив».

І не помітили, як перед ними показалося село. Не доїжджаючи метрів триста, Віра встала, подякувала Юркові за дорогу і пішла до Синіх Гір. Юрко ще довго дивився вслід. А вона, мов примара, шугнула у чорну темряву ночі. Кінь пішов кроком. У селі стояла німа тиша, воно спало міцним передранішнім сном.

І

Був запашний квітневий вечір тисяча дев'ятсот двадцять першого року. Садки вже майже відцвіли, убравшись у зелені оксамити листу, приємні пахощі бузку та нічної фіялки заливали вечірне повітря.

Сьогодні вечір напричуд гарний: десь пополудні випав теплий весняний дощ, що, освіживши повітря від денного пороху, щедро наповнив його озоном; а потім хмари розсіялися і під вечір на хвильку показалося золоте сонце, яке, кинувши на землю прощальне проміння, зайшло.

По кутках села на всі голоси линула весняна мелодія:

«Ой, чому травиця зелена,
Бо близько вода.
Ой, чого дівчина красива,
Бо ще молода» . . .

А десь на Дугнистівці гармонія «різала» двоколінну польку, хлопці та дівчата весело кружляли, намагаючись перетанцювати один одного. А солов'ї в Лазаренковому садку аж заливалися, витьохкуючи чарівні мелодії та славлячи найдорожчу пору року — весну.

Усюди відчувалась весна, тільки у селян на душі була похмура, дощова осінь. Гадюкою розповзалися найчорніші чутки про те, що діялося навкруги: там забрали, там убили, а ще десь замордували. Такі чутки гнітили й родили неспокій.

У таку пору недалеко від села, поміж кучерявими вербами, греблею панського ставка крадькома продиралися крізь густу темряву ночі дві постаті. То Блакитний, а за ним його найближчий друг — Лютий. Наближалися до свого рідного села. Вже, мабуть, з рік минуло, як вони його не бачили. Знайомі дороги й доріжки вже давно позаростали бур'янами. Радість наближення до рідного гнізда птахом співала в грудях двох скитальців. Запахло рідним барвінком і чепчиком.

— Чи чуєш, Люсику, ніжний запах рідного зілля? — запитав Блакитний товариша.

— Чую, друже... Мені так приємно і радісно на душі, — відповів Лютий.

Просувалися далі. Проїшли рідними вулицями і завулками.

У селі вже було тихо. Біленькі хатки виблискували в місячному сяйві чепурними причілками. Де-не-де по кутках ще гомоніли хлопці, розходячись по хатах. Але ніхто не помічав двох земляків, бо вони просувалися непомітно. А коли проходили городами та садками, то осяяні дерева, нашіптуючи весняну пісню, немов махали віттям подорожнім. Зачаровані весняною красою села, друзі й не помітили, як дійшли до хати Федора Чужака.

Господар відчинив двері і радо привітав дорогих гостей — земляків. Господиня миттю схопилася з ліжка і, поздоровкавшись, запрошувала сідати. Скоро поставила на стіл страву і попросила гостей вечеряти.

За вечерею почалася розмова, а Блакитний попросив господаря покликати йому Юрка, дванадцятирічного брата, і за кілька хвилин до хати зайшов заспаний кучерявий хлопчина. Він привітався з братом і Лютим та передав Блакитному якийсь пакунок. Певне, білизну чи одяг. Брат подякував малому. Зав'язалась розмова. Юрко почав розповідати братові свій неприємний сон. Він хвилювався.

— Я бачив тебе, Костю, — говорив хлопець, — ніби з поголеними вусами і поголеною головою. Ти буцімто щось розказував, але тебе ніхто не хотів слухати. А потім тебе всі покинули і ти zostався сам на безлюдному острові. Гукав людей, але ніхто не обізвався.

Блакитний уважно вислухав хлопця, а потім, повівши рукою по своєму буйному волоссю, сказав, звертаючись до Лютого:

— Невже, Люсику, скоро поголять?

Той якось нехотя засміявся і відповів:

— Ще довго ні! Ще не одного ми поголимо, доки нас спіймають.

Господарі зажурилися після такої розмови, стали менше балакучі і все чомусь тривожно переглядалися між собою. Кілька хвилин панувала мертва тиша. Кожний думав щось своє. А потім господар перервав мовчанку словами:

— Костю Юровичу, ви мое ставлення до вас знаєте дуже добре. Я завжди вас з охотою приймаю, але сьогодні мені щось трошки боязко. Може, ото малий своїм сном нагнав холоду. Правду кажучи, щось у мене тенькає...

Блакитний задумався.

— Чи не краще було б вам перейти до Павла Лаврентійовича, на Сині Гори? Тим більше, тепер глупа ніч — вас ніхто не побачить, а там, знаєте, все ж буде краще... Далі від села — буде далеко безпечніше для вас. Та й взагалі, скільки я знаю, то на Сині Гори ніхто ніколи не заглядає. Ось скільки буває в селі солдатів, то все розташовуються в центрі, а під ті нещасні вісім хат і не квапляться.

Розмову перервав стук у двері.

— Зайдіть! — гукнув господар.

На порозі показалося дві постаті місцевих селян. Вони обидва були учасниками минулорічного руху.

— Ви вибачте нам, Костю Юровичу, що зайшли без дозволу, але маємо нагальну справу. Не можна більше терпіти. Оце Явдоким Шеляг сказав, що ви тут, так ми вирішили прийти й розказати, а там як хочете, хоч лайте нас, хоч ні, а як уже прийшли, то розкажемо, — заговорив один селянин.

— Будь ласка, проходите, сідайте і сміливо розказуйте, що там у вас таке трапилось? — лагідно відповів Блакитний.

— Як вам відомо, — говорив той самий селянин, — Равич — зять Федора Бабенка, голови сільради. Вони тепер так затиснули людей, що й писнуть не дають. Той голова комнезаму, а той сільради, то значить уся влада в їхніх ру-

ках. Оці всі арешти останнього часу, думаєте, чия це робота, як не їхня? Сашко Дейнека тепер служить у Кривому Розі, то завжди бачить, як хтось із них усе приїжджає до ЧК, а за кілька днів потому неодмінно когось арештовують з наших людей. Та доки ж будемо так терпіти їхнє злодійство? Та це ж хриstopродавці, Юди в українській шкірі. Вони вже загнали на той світ не один десяток найкращих наших людей. Невже ми такі безсилі стали, що не можемо прикрутити хвоста і цим поганцям? — червоніючи від гніву, закінчив селянин.

Блакитний усе це вислухав спокійно, а потім спитав господаря:

— Невже це все правда, Федоре? Чому ж ти мені раніше про це не сказав?

Господар здвигнув плечима і ніяково почав виправдовуватися. Господиня, слухаючи розмови, то червоніла, то зеленіла на обличчі. Їй неприємно було слухати такі речі про свого зятя Равича, голову комнезаму, чого якраз Блакитний і не зважив, а це й стало причиною його дальшої долі.

Розмова скінчилася на тому, що Блакитний написав своїм людям приборати і Равича, і Бабенка завтрішньої ночі. Подаючи записку селянинові, Блакитний гнівно сказав:

— Панькатися з запроданцями не будемо, а може це послужить уроком і для других, хто здумає продавати свого брата. Яка ганьба! Та в мене ніколи рука не піднялася б на свого чоловіка. А то, бач, до чого дійшло: шкірянок та золотих годинників захотіли мерзотники. Звістку про виконання передасте через Федора, — він показав рукою на господаря.

Господар зблід, почувши такий вирок, але не подав вигляду, тільки губу закусив. Господиня почервоніла від гніву, — певне, рідна кров заграла.

Попрощавшись, селяни пішли. В кімнаті запанувала мовчанка, яку зразу ж порушив господар:

— Ну, мабуть, піти замкнути стайню.

Підвівся і пішов. Господиня слідом понесла псові помії. Блакитний і Лютий розмовляли далі про місцевих «правителів».

Скоро повернувся господар і господиня. Вони були мовчазні, нахмурені. Господиня почала лаштувати постелі для себе, бідкаючись, що нема гаразд чим укриватися.

— Костю Юровичу! — звернувся господар якось нервово, — а чи не здаються вам підозрілими оці свати, щось уже занадто вони стали великими патріотами. Коли б вони не

підіслали якоїсь халепи сюди. Може вони спеціально прийшли перевірити, чи ви тут?

— Та що ти, Федоре, кому ж тоді вірити, як уже й своїм не довіряти?

— Та знаєте, свої й коні водять, говорить народне прислів'я.

— Так воно то так, але я не хочу вірити в зраду таких людей, як ці хлопці.

Господиня дуже нервувалась, мінялася щохвилини на обличчі.

— А потім і той сон, що розказав малий, — показав на Юрка господар, — усе це якось мене лякає.

— Ви правду кажете! — рішуче кинув Блакитний. А звертаючись до Лютого, додав: — То, Люсику, збирайся й підемо!

— Готовий на приказ, пане отамане! — напівжартуючи, відповів Лютий.

І вони, вийшовши з хати, подались на Сині Гори. Розмовляючи, непомітно підійшли до хати Павла Лаврентійовича. Постукали в вікно. Клямка дверей тихенько цокнула, тужно зарипіли двері, і дві чорні тіні шугнули в отвір сіней.

Хлопчаина ще кілька хвилин стояв біля дощок і тупо дивився в темряву. В його душі відчувалася страшна порожнеча. Чомусь здалося Юркові, що ті двері навіки зачинилися і назавжди заховали за собою чорні тіні. Ще трохи постояв, а потім, похнюпивши голову, подався навпростець — через цвинтар додому.

Коли проходив повз могилу Сашка Романенка, що хобро загинув рік тому, не зрадивши свого отамана, то ніби якась невідома сила зупинила його. Ізза хмари виглянув місяць і кинув на бліде сяйво на хрест юнака. Ледве показались літери на хресті: «Тут спочиває прах . . . А потім місяць знову заховався за важкі олов'яні хмари і не дав дочитати.

Хлопцеві на душі стало тоскніше, наче сто котів зашкрябало по наболілому серцю. Подумав: «Щасливий юнак, він умер, як герой, а тепер лежить і не бачить, що діється навкруги. Йому, мабуть, легше. Слава і честь тобі, любий земляче, ти помер, як подобає героєві! — мимохіть прошептав хлопець.

Перехрестився і пішов далі. Прийшов до хати і ліг. Але ще довго не спалося під враженням пережитого. Потім пригадав, що завтра Проводи, пересилив себе і заснув.

Ще сонце не сходило, а в селі вже велике пожвавлення, бо сьогодні незвичайний день. На цвинтарі ще зрання густою пеленою стелиться дим від огнищ, де вариться в десятках казанів смачний борщ на обід. Жінки весь ранок снують на цвинтар з кошиками, підносячи різну страву для спільного обіду. А баба Шеляжка, мов та пава, пожожає між казанами і тільки зауважує, що там недосолено, а там пересолено, а в той казан додати сирівцю, а ще в інший квасу. Вона тут сьогодні головна господиня. Такий день баба Шеляжка має тільки раз на рік — на Проводи.

Всі жінки, що пораються біля казанів, з великою повагою ставляться до баби, бо скільки вони пам'ятають, Шеляжка в цей день на цвинтарі завжди була господинею.

Люди скрізь по могилках розкладають фарбовані крашанки та іншу їжу своїм родичам і близьким. Немов полільніці на Кочубеївських плантаціях — біліють, рожевіють і синіють жіночі хустки між могилками.

Нарешті все до панахиди підготовлено. Привезли священика й дяка, прийшов хор. Відслужили врочисту панахиду. Отець Іван виголосив проповідь, якою примусив майже всю тисячну масу витирати хустинками сльози з очей.

Після панахиди смачно пообідали гуртом і почали поволі розходитися. Кожний запрошував своїх близьких і друзів до хати.

Поступово поминки входили в свою колію, а під вечір уже були в повному розпалі: з деяких хат долітала голосна пісня, що дзвінкою луною котилася по садках і верболозах. Село поминало предків і рідню. Лише під однією хатиною сидів Юрко з дядьком Петром і про щось говорив. На юному обличчі хлопця повис не то сум, не то жаль.

— І чому нас ніхто не покликав на поминки?

Петро майже байдуже щось відповів малому, а потім витягся, підвівся з призьби, дістав з кишені кисета з китицями і почав частувати малого самородом з газетою, примовляючи:

— Закуримо з горя, щоб дома не журилися!

Раптом стривожено вигукнув:

— А дивись, дивись, що там робиться? — і показав на кряж, що гадюкою спускався до села.

Юрко схопився з призьби і почав придивлятися до стовпа, куряви, що все наближався до села. В ній ледве можна було розпізнати окремих вершників. А коли курява наблизилася, то ясно стало видно, що це кінна колона, чоловік на

двісті п'ятдесят. Позаду на тачанках кілька станкових кулеметів.

Трохи не доїхавши до села, колона спинилася. Від неї відділилося три вершники і чвалом поскакали до села.

Чутка про наближення якогось загону блискавично розлетілась по селу і приголомшила людей. Співи по хатах поволі стихли. Дехто почав розходитися по домах, щоб не вештатись по вулиці.

Тільки Петро з хлопцем сиділи під хатою, затаючись росляком, і чекали, що буде далі.

Нараз, немов би з-під землі, виростили три вершники. Спирилися під хатою і гукнули до себе Петра. Щось розмовляли з ним і все поглядали на Сині Гори. Юрко, слідкуючи за їхньою розмовою, став помітно хвилюватися: щось нашіптувало йому про небезпеку. Серце почало напружено стукати, скроні ритмічно здригали, цигарка в руках тряслася. Щоб трохи заспокоїти себе, відвів очі від вершників і поглянув навколо себе.

У дворі все було по-звичайному: недалеко кури ліниво греблися, поруч безжурно скакали жваві горобчики, а біля ясел корови, попускавши голови, монотонно ремигали. Лише громадський бугай, що стояв рядом з ними, не їв і не ремигав, а сумно букав, сердито гріб ногою землю і все випростовував уперед свою відгодовану шию, побрязкуючи ланцюгом. Цей брязкіт і сумне блукання худоби наводило ще більший сум на хлопця. Врешті плетиво сумних думок перервалося наближенням Петра. Він трясся весь, як у лихоманці. Підбіг до хлопця і запитав:

— Де тепер Кость?

— Не знаю, — відповів тремтячим голосом хлопець.

— Як що знаєш, скажи, — для нього краще буде...

— Не знаю! Йй-богу не знаю!

Петро зідхнув і сів на призьбі. У нього сльози на очах. Кожна клітина на обличчі трясеться. Не знаходить собі місця.

Юрко бачить небезпеку. Зривається з місця і вихром мчить на Сині Гори. Вбігає до хати:

— Ой, Костю, в'їжджає в село великий загін червоних з кулеметами і з списками!

Малого щось хапає за горло, не може слова вимовити від хвилювання.

— Кажеш — із списками і з кулеметами? Ну нічого, прийдуть, то й пойдуть, — відповів зрівноважено Блакитний.

Він майже не змінився на обличчі, лише рум'яні на щоках стали червоніші. Рожеві губи ледве затряслись. Під-

вівся зза столу, пройшовся по кімнаті, нервово стискаючи кулаки. Потім дістав з кишені «парабелюма», перевірів набой і знову поклав до кишені. Звертаючись до Лютого, сказав:

— Перейдемо, Люсику, на горище.

Тимчасом хлопець кулею летів до села, щоб довідатися, що там діється. Але, не відбігши і ста метрів, побачив — кіннота хмарою облягає Сині Гори. Спинився. Побачив, що далі бігти даремно. Все стало зрозуміло. Повертається назад. У його душі родиться невимовне бажання — провести брата в останню дорогу...

Хата Павла Лаврентійовича була вже оточена двома кільцями вершників, за якими розставляли кулемети. Група з десятих осіб вривається до господаря в сіни, накидаючись на нього з криком і лайкою:

— У тебе Блакитний?!

Дядько хреститься, клянеться, що такого нема. Один із них підскакує і по голові господаря — наганом. Чоловік, як підкошений сніп, валиться на землю. Інші викидають його на подвір'я. Той, що вдарив, крикнув іншому:

— Зажігай хату!

Але вмить з горища летить граната, за нею друга. Громовий вибух гранат прорізав передвечірню напружену тишу села. Коби розплився брудний дим, у сінях лежало вісім трупів. Два вискочили.

За хвилину на порозі з сіней з'явився Блакитний з Лютиком. Вискочили надвір. Блакитний махнув своєму другові вправо, а сам попрямував ліворуч, у бік Сирітського саду. В правій руці «парабелюм», у лівій — граната. Пробив одне кільце, пробив друге, але біля самого саду відкрили вогонь кулемети. Він подався назад, у той самий двір. Добіг на кінець городу і став на загаті, піднісши грізно руку з пістолем угору.

Наступаючі теж на мить зупинилися.

Зібравши останні сили, Блакитний гукнув на весь голос:

— Не посмієтесь, більшовицькі наймити, наді мною, а хіба над моїм трупом! Як буде вільна Батьківщина, передайте привіт!

Услід за словом «привіт» пролунав сухий постріл із «парабелюма», і Блакитний, мов підрізаний дуб, повалився на землю. Навіки закрились його орлині очі...

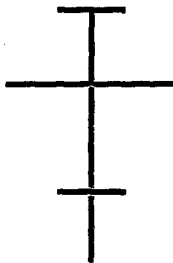
Наступачі, як гайвороння, накиннулися на нього. Хто колов багнетом, хто штовхав брудним чоботом, а хто голосно лаявся. Але тепер усе було дарма — він нічого не чув.

Спокійно лежав, тільки з правого виска стікала ще гаряча кров...

Згодом усі розійшлись. Уже вечоріло. Село оповив сум і жалоба. Ніхто в цей вечір не гуляв і не співав. Скрізь панувала гробова тиша. А коли село прикрила чорна пелена ночі, в Сирітському саду протяжно і тужно лунало жалібне квиління сича, а далі ще жалібніше цвірінькали степові коники.

В кінці городу Павла Лаврентійовича лежав самотній труп Блакитного. Ніхто до нього не підходив. Усі боялися, бо було заборонено хоронити. Тільки місяць іноді боязко виглядав ізза хмари і кидав свій прощальний холодний блиск на самотній труп, а потім знову швидко ховався, щоб ніхто не примітив.

На ранок чиясь невідома рука рядом з могилою Сашка Романенка насипала свіжу могилу, а на ній поставила кленовий хрест із написом:

Тут спочиває прах К. Ю. Блакитного.

Народився 1898 р., помер 1921 р.

* * *

Сердечно дякую тобі, невідома рука!

Автор

ЕПІЛОГ

Семимильними кроками маршував по південних районах України голод тисяча дев'ятсот двадцять першого року. По селах і містах валялися пухлі люди, дехто конав у передсмертних агоніях, а дехто тихо заплющував очі. Висохлі, пожовклі трупи рясно покривали колись буйні Херсонські простори.

Смердючі льохи повітових і губерніяльних ЧК забиті «бандитами». Пачками по селах розстрілювали закладників. Червоний терор справляв свій тріумф перемоги над «бандитами» розгромленої Степової Дивізії Блакитного.

Двадцять четверта смертна камера катеринославської ЧК ущерть наповнена в'язнями. Переможені Степовики чекають смерти... У лівому кутку, на цементовій підлозі, схилившись на стіну, сидить із зв'язаними руками Вовгура... Він перебирає в пам'яті героїчні подвиги Степової Дивізії. У його голові перебігають картини славних рейсів на Херсон, розправа з чекістами в Олександрії, переможний бій у П'ятихатках, блискуча бойова епопея в Холодному Яру.

— Так, я знаю, за що вмираю, я цього заслужив від них, життя своє я віддаю не дешево. Було б смішно чекати пощади від тих, які протягом уже кількох років руйнують мій край, катують моїх братів, нищать наше славне плем'я. Я гідно заплатив за це окупантові, — думав сам собі начальник штабу Степової Дивізії.

З його вигляду ніяк не можна було сказати, що ця людина чекає смерті. Він був дуже спокійний.

— Ну, і що ж, за кілька годин я сконаю у проваллях Жандармської балки. Десь на смітнику присиплять землею і ніхто навіть не подумає, що тут спочиває прах начальника Степової дивізії Вовгури, що він так безславно знайшов собі смерть. Ніхто з друзів і знайомих не відвідає моєї могили, не посадить на могилі півників і шовкової трави, те місце заросте бур'яном і чортополохом.

На цю думку його очі тускніли, обличчя блідло, поволі схилялась голова.

— Однак, усе це мине, не так шкода й цього, але до болю жаль, що наш край лишається в червоних лабетах: «Краще померти і спати, ніж бачити в ретязях рідні степи!» — машинально прошепотіли уста. Не судилося тобі, моя люба Вітчизно, бути вільною. Борці за твою волю конають у смердючих льохах кровожадних ЧК. Але прийде ще час, коли зацвієш ти, Батьківщино, буйним квітом! Наші невмирущі ідеї повалять колись большевицьке свавілля і глум. Може аж тоді нащадки розшукають на смітниках Жандармської балки наші тлінні кістки і поховають по-християнському, вірю, що чиясь благородна рука поставить на нашій могилі хрест і напише: «Вам, непоборні! Спіть спокійно, любі соколи, почату вами в тисяча дев'ятсот вісімнадцятому році справу ми довершили в тисяча дев'ятсот сорок...»

— Що, пане Вовгуро, у вас теж немає бажання вмирати? — почувся за спиною жіночий голос.

Повернув голову. Перед ним стояла скатована Віра, вона ледве трималася на ногах, але в очах світився вогонь непоборности, в голосі звучала незламна воля.

— Ні, Віро, я давно звик до думки про смерть. Так, поневіряючись по світі, палаючи в боротьбі, я давно приготував себе до смерті!

— Я теж не шкодую за життям. Я могла померти ще кілька років тому, я теж знаю, за що вмираю, але шкодую за одним: що ми далися живими катам у руки. Я не можу собі простити цього.

У цей час від пристані долетів глухий гудок пароплава, що ледве пробився крізь товсті мури в'язниці і сумно потонував у підземеллі.

Клацнув ключ у дверях камери. Смертники здригнулись. На дверях появилася чекіст. Віра голосно вигукнула:

— Що вже прийшов, кровопивцю?

— Тс... тс... — хтось узяв її за плече.

— Нехай знають кати, що Степовики не бояться смерті! — ще голосніше продовжила.

— Гниненко Грицько, Бабенко Віра, Славинська Марія, Бабенко Павло... — вигукував кат.

— Виходіте с вещами! — продовжував він.

— Ні, московський запроданцю, наші речі ми залишаємо тобі, катюго, на спогад від Степовиків!

— Молчать, мерзавка! — огризнувся чекіст.

Викликувані виходили на подвір'я, ладувалися в колону. Ізза високих в'язничних мурів ледве пробивалося перше проміння сходячого сонця. Воно журно дивилося в засму-

чені очі смертників. Високо вгорі пролітали шнуром журавлі, кидаючи своє прощальне «кру... кру... кру...» на в'язничне подвір'я; чийсь жіночий голос додав їм у такт: «десь у проваллі умру... умру...»

— За мною! — почувлася команда.

Колона рушила. Ішли тихо, понуро, засмучено. Не дійшовши кілька кроків до Жандармської балки, Віра бадьоро почала:

«Шалійте, шалійте, скажені кати,
Готуйте шпівнів, будуйте тюрми!»

Вірин голос позаду підхопив Павло Лаврентійович:

«За волю сто тисяч побірників встане»...

По балці розляглася луна:

«Пірвем, піврем, піврем ці кайдани»...

Сторожа почала кричати і штовхати прикладами. Пісня стихла... Спускалися нижче в провалля. Смертники зачіпалися за кучугури сміття, каміння. Падали, знову підводились. Біля чагарника зупинились. Пролунав перший постріл по Вовгурі... Похитнувся і впав... Віра рвонула блюзку на грудях і щосили вигукнула:

— На, мое серце, катюго, стріляй!

Кілька пострілів... Віра впала, за нею Маруся...

— — —

Над Катеринославом підіймався серпневий ранок тисяча дев'яносто двадцять першого року. У Жандармській балці, під чагарником, лежало біля сотні закривавлених трупів: поперед усіх з розтрощеним черепом, лежав Вовгура, неподалік, із розірваною блюзкою, Віра, поклавши на неї руку — Маруся, і аж позаду, скорчившись, з застиглою усмішкою на мертвих устах, — Павло Лаврентійович.

Зажурені акації сумно дивились у провалля. Високо вгорі жалібно скиглили самітні чайки, а їм сумно підспівували пронизливим плачем жайворонки.

* * *

*

Наступила похмура осінь. Неприємна, терпка, сіра. Херсонські степи стояли голі. Де-не-де чорніла рілля. Поля нагадували пустелю. Всюди панував сум і неспокій. Ніхто не був певний за своє сьогодні.

Тільки на Лелеківських хуторах пожвавлення. Сьогодні свято Покрови. Та й гості завітали сьогодні до них не будь-які. Прибув Гнибіда з своєю кінною сотнею. Уже довгий час він оперує по околицях. Цю кінну групу тут знають, як загін Іванова, але душею його — Гнибіда.

Вони кілька місяців уже лігають по Херсонських просторах, віддячуючи за кров своїх ватажків: Блакитного, Вовгури і славної розвідчиці Віри. А на них полкоє не менше двох полків добре озброєних котовців.

У землянці дядька Остапа за столом сидить Гнибіда, Іванов і Петро Шевелуха, вірний ад'ютант Гнибіди. Дядько Остап частує гостей, а господиня припрошує до закуски.

Раптом із усіх кінців хутора застрочили кулемети, крики: «Ура... ура...!» Горіло кілька хат на околиці. Сивий дим стовпом підіймався з хутора. Блищали голі шаблянки, рвалися ручні гранати, тріскотіли рушничні постріли. У повітрі висіли крики, зойки, стогін.

Гнибіда лежав під землянкою з розмащеною головою, біля нього рядом незмінний Петро, а ще далі конав у предсмертних судорогах Іванов...

* * *

Тисяча дев'ятсот тридцять третій рік. Україна конала в мільонах смертей. Голодна смерть хміліла від дорідних жнив. По вулицях валялися холодні й теплі трупи, пухлі й висохлі. А це називалося офіційною мовою кремлівських можновладців: «Труднощі росту».

Вулиці столиці України виглядали не краще інших міст. Танок смерті і тут справляв своє бучне весілля. Диміли заводські труби, проходили по заводах Харкова мітинги, на яких критикували споживацькі настрої, закликали до поборення «труднощів росту», шельмували відсталу «дрібно-буржуазну» ідеологію.

Простора зала, розкішно умебльована, клубу ХЕМЗ ущерть заповнена народом. Тут відбуваються збори з нагоди чистки заводської партійної організації. У президії за накритим червоним сукном комісія. Півтори тисячі пар очей звернені на того, хто сидить у центрі комісії, — уповноваженого ЦКК ВКП(б) по Харківській області тов Донченка.

Першим виходить на катедру технічний директор заводу ХЕМЗ Чоботарьов. Він виглядає імпозантно: темно-синє вбрання дорогого шевйоту, накрохмалений комірець невблаганно підпирає відгодований підборідок, чорна кра-

ватка з білими плямами. Виходить упевненим кроком. Сміливо обводить пронизливими очима аудиторію.

— Фамілія і номер партійного білета? — звертається голова до директора.

— Чеботарьов, число партійного квитка 20 667, член партії з 1923 року.

— А скажіть, тов. Чеботарьов, ви нікогда своей фамілії не меняли?

— Міняв у 1920 році, коли служив у загороджувальному загоні Криворізької повітової ЧК.

— А не помніть, хто командовал етим отрядом?

— Чому не пам'ятаю, тов. Донченко.

Голова помітно змінився на обличчі.

— А не знаєте потом дальнейшей судьби Донченка?

— Загинув у Петровій під час сутички з бандою Блакитного, — спокійно відповів директор заводу.

— Ви в етом уверен, тов. Чеботарьов?

— Це було на моїх очах.

— Нет, тов. Чеботарьов, ви глубоко ошїбаєтесь!

Директор помітно змінився. Здригнули на скронях м'язи.

— Я — Донченко, — підвівшись ізза столу, голосно сказав голова.

— Товаріщ председатель, — почувся голос із залі, — разрешіте сказать!

— Говоріть!

З другої лавки підвівся чоловік у залізничній уніформі.

— Товаріщ директор, еслі я не ошїбаюсь, а я, безусловно, не ошїбаюсь, ви нікакой Чеботарьов, ви Черевик із Водяной...

— Так, я Черевик із Водяної, а мое псевдо в 1920 році Лютий!

— Ви арестовани! — істерично вигукнув голова комісії.

*

*

*

Дощовий вересень тисяча дев'ятсот дридцять дев'ятого року. Моторизовані німецькі машини вступили до Варшави. Далі просуваються на схід.

«Бездарное польское правительство оставило на произвол наших братьев украинцев і белорусов, оно забрало с собой золотие запаси страны і двинулось на Руминию. Народний комісар оборони СССР маршал Советского союза приказал вооружонным частям рабоче-крестьянской красной армії перейти польскую границу і взять под защиту едінокровних братьев украинцев і белорусов. Народний комісар оборони Ворошілов.»

Такий наказ був оголошений по частинах червоної армії 16. вересня 1939 року.

Другого дня пополудні Луцьким шосе просувалася авіо-база Київської летунської бригади. На передньому авті, в кабіні з шофером, старший лейтенант Степура. Він поспішає до Луцького аеродрому, щоб підготувати розквартирування бригади.

Авто зупинилося біля сірого офіцерського будинку. Старший лейтенант зайшов з старшиною до першої кімнати.

— Запішіте, тов. Пономаренко, тут я остановлюсь і ще два человека со мной.

По сходах почулися кроки. За хвилину на дверях з'явився майор танкових військ.

— Ви что хотели, тов. старший лейтенант? — грізно кинув.

— Здесь размещается командный состав.

— Нет, тов. командір, здесь размещаются танковые части, — ще грізніше сказав майор.

— Я імею приказ начальника гарнізона, товарищ майор!

Майор пильно подивився на непокірливого старшого лейтенанта і кинув до нього:

— Как ваша фамилия?

— Это не имеет значения, я выполняю приказ полковника Вілена.

У майора помітно здригнули скроні. Очі якимось м'яко засвітилися.

— Я вас прошу фамилию! — уже не наказовим, а більше благальним голосом повторив майор.

— Степура! — байдуже кинув командир.

У майора все затряслося.

— Ні, ви не Степура, — схвильовано він звернувся добірною українською мовою, — ви Блакитний, брат Кості!

Очі майора налились вологою. Він промовив, подаючи руку старшому лейтенантові:

— Майор танкових військ Федорченко!

* * *

*

За вікнами будинку грізно стугоніла земля. Рухалася 12-та танкова бригада КОВО. Розмови двох советських старшин не можна було розібрати у страшному гуркоті сталевих машин.

К І Н Е Ц Ь